

PŘÍRUČKA
k učebnici
ZEMĚPIS NAŠÍ VLASTI

Josef Herink
Milan Holeček
Jiří Kastner
a kolektiv

Nakladatelství
České geografické společnosti, s. r. o.
PRAHA 2009

© Autoři: Doc. RNDr. Zdeněk Čermák, CSc., RNDr. Josef Herink, RNDr. Milan Holeček, RNDr. Jiří Kastner, doc. RNDr. Libor Krajíček, CSc., doc. RNDr. Hana Kühnlová, CSc., Stanislav Tlach, 1997, 2003, 2009

© Nakladatelství České geografické společnosti, s. r. o., Praha 1997, 2003, 2009

O B S A H

1. Co je a co není cílem této příručky
2. Edice učebnic zeměpisu Nakladatelství České geografické společnosti pro základní školy a víceletá gymnázia a její pojetí
3. Struktura třetího vydání učebnice Zeměpisu naší vlasti a výklad k jejímu použití v procesu výuky
4. Metodické poznámky k jednotlivým kapitolám
5. Řešení vybraných otázek a úkolů z jednotlivých kapitol
6. Doporučené činnosti v průběhu výuky
7. Práce s internetem

1. Co je a co není cílem této příručky

K metodickým příručkám, které byly v minulosti běžným doplňkem každé učebnice a které pamatují déle sloužící učitelé, přistupovali mnozí z nich s rozpornými pocity. Začínajícím učitelům bezesporu pomáhaly orientovat se v metodických a didaktických otázkách a poskytovaly jim cennou pomoc pro vyučování. Tyto příručky však často jednoznačně předepisovaly vyučovací metody, formy a postupy a snaha o jejich důsledné dodržování, leckdy kontrolovaná školskými orgány, omezovala pedagogickou tvořivost a individuální přístup k učivu. Nakladatelství České geografické společnosti se rozhodlo navázat na dobré stránky, které v minulosti metodické příručky přinášely.

Cílem této příručky je proto především pomoci méně zkušeným učitelům a učitelům bez aprobační zkušenosti. Příručka však může být užitečná i pro zkušené učitele, kteří se nespokojí se stereotypem své práce a hledají novou inspiraci, nové metody, formy a postupy při výuce.

Úvodní kapitoly příručky vysvětlují **základní metodické přístupy**, kterými se učebnice liší od jiných učebnicových titulů. Hlavní část příručky je věnována jednotlivým kapitolám učebnice a usnadňuje učitelům **snáze se orientovat v metodických a didaktických problémech** probíraného učiva a přináší některé **dodatečné informace**. Významnou součástí metodických poznámek k jednotlivým kapitolám jsou **možné rozpracované zeměpisné školní výstupy** příslušného vzdělávacího obsahu (tematického okruhu nebo tematického celku), které představují v podstatě modelové rozpracování očekávaných výstupů (předpokládaných výstupních zeměpisných vědomostí a dovedností) vzdělávacího oboru **Zeměpis (Geografie) v Rámcovém programu pro základní vzdělávání (RVP ZV) do školních vzdělávacích programů základních škol (ŠVP ZV)**. Ty si vypracovává na základě RVP ZV samostatně každá škola. Obsah jednotlivých vzdělávacích oborů v RVP ZV si škola rozpracuje při tvorbě ŠVP ZV již do vlastních vyučovacích předmětů. Možné rozpracované zeměpisné školní výstupy, uváděné v této příručce téměř ke každé z kapitol učebnice Zeměpis naší vlasti, mohou účinným způsobem pomoci učitelům v orientaci při vytváření vlastních učebních osnov zeměpisu v ŠVP ZV na své škole.

Systém jmenovaných dvoustupňových kurikulárních (učebních) dokumentů se v současné době stává určujícím v českém školství. **Rámcové programy představují státní standard (normativ)** v nastavení vzdělávacího obsahu **pro všechny absolventy** dotyčného typu školy (zde základních škol a nižších ročníků víceletých gymnázií). **Školní vzdělávací programy** pak vyjadřují ve svých učebních osnovách **školní úroveň** – konkrétní nastavení úrovně vzdělávacího obsahu jednotlivých vyučovacích předmětů každé školy. Školní kurikulum podporuje zároveň autonomní postavení školy a umožňuje rozvíjet její specifické přístupy a možnosti při vytváření vzdělávací nabídky.

Princip dvoustupňového kurikula, tzn. Rámcové (národní) kurikulum a kurikulum na úrovni školy, se uplatňuje v mnoha evropských zemích. Ze zemí, jejichž koncepce vzdělávání je České republice patrně nejbližší, můžeme zmínit Rakousko, Slovinsko, Maďarsko, Nizozemsko, Belgie nebo skandinávské státy severní Evropy. Obecně lze však říci, že podobný model – s národními specifiky – se uplatňuje jako současný trend ve většině evropských zemí. Rovněž koncepce RVP, představující vzdělávání založené na klíčových kompetencích ve vzdělávání, definování vědomostí, dovedností, postojů a hodnot, vymezení vzdělávacích oblastí apod., se uplatňuje ve většině států Evropy.

Závěrečné kapitoly příručky přinášejí **řešení vybraných otázek a úkolů z jednotlivých kapitol**, doporučené činnosti v průběhu výuky a doporučené informační zdroje a podklady, které mohou učitelé ve výuce zeměpisu k příslušné tematice využívat.

2. Edice učebnic zeměpisu Nakladatelství České geografické společnosti pro základní školy a víceletá gymnázia a její pojetí

Při tvorbě učebnic bylo autorům jasné, že v konkurenci edičních řad jiných nakladatelství musejí přinášet učitelům zeměpisu i žákům něco nového, že musí mít kvalitativně odlišné znaky pokud jde o použitelnost, obsahové přístupy, didaktické zpracování i grafické uspořádání a provedení. Jednotlivé tituly jsou zaměřeny výhradně tematicky tak, aby pokrývaly **úplný obsah zeměpisu** předepsaný platnými učebními dokumenty Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy pro výuku zeměpisu na uvedených školách, podle vzdělávacího obsahu **oboru Zeměpis (Geografie) v Rámcovém vzdělávacím programu pro základní vzdělávání** (2005).

Nakladatelství ČGS postupně vybudovalo v pravém slova smyslu **ucelenou ediční řadu učebnic** pro výuku zeměpisu, v níž jednotlivé **svazky na sebe navazují jednotným pojetím**, společnými autorskými přístupy a podobným formálním i grafickým uspořádáním. Zároveň se zpracování jednotlivých svazků edice řídilo snahou o sjednocení zeměpisné odborné terminologie, která je dosud svou nejednotností při výuce na školách výraznou slabinou současných učebních textů. Takové důsledné provázání jednotlivých titulů učebnic, které je pro vyučující mnohem výhodnější, v edicích jiných nakladatelů prozatím chybí. Proto Nakladatelství ČGS pristoupilo ve spolupráci s autory a didaktiky zeměpisu k tvorbě koncepce, která umožňuje **univerzální použití učebnic**.

Důsledně se v nich obsahově i graficky odlišuje a člení základní učivo a rozšiřující učivo. Tato **dvouúrovňová stavba textů** učebnic zeměpisu Nakladatelství ČGS, doplněná bohatým ilustračním barevným grafickým aparátem, umožňuje plnit koncepční předpoklady edice - použití jak v různých školních vzdělávacích programech na základních školách, tak i v nižších ročnících víceletých gymnázií, při rozdílné, jednohodinové nebo dvouhodinové týdenní dotaci výuky zeměpisu na různých školách. Rozšiřující učivo také umožňuje individuální práci s žáky nadanějšími nebo s těmi, kteří mají o zeměpis vyhraněnější zájem. Takto koncipované učebnice jsou dobře využitelné i v případě přesunů tematických celků do jiných ročníků než odpovídá zavedeným zvyklostem v tematickém uspořádání zeměpisného obsahu na jmenovaných typech škol. Tato možnost se využívá zejména na některých víceletých gymnáziích, ale je v odůvodněných případech umožněna základními pedagogickými dokumenty i v případě základních škol.

Záleží ovšem především na zkušenostech každého učitele, jaké si vybere z učebního textu partie vhodné pro výuku podle konkrétních podmínek každé třídy a jaké zvolí odpovídající vhodné metody, formy a postupy při procesu učení a rozvíjení geografických dovedností. Orientovat se ve struktuře a obsahu učebnice a v možnostech metod, forem a postupů výuky, podat pomocnou ruku učitelům při práci s učebnicí, to jsou **hlavní úkoly a smysl příručky**, kterou dostáváte do rukou. Současně příručka přináší u četných témat doplňující, rozšiřující a vysvětlující informace, které vyučující mohou využít při osvojování příslušného tématu.

Vzhledem k jejich úspěchu většina učebnic ediční řady Nakladatelství ČGS vychází již v reedicích, v **nových vydáních**, která však nejsou jen prostými přetisky původních učebnic. Jsou vždy aktualizovány, upravovány, popřípadě i rozšiřovány, aby zachytily nové jevy, trendy a údaje, aby dávaly skutečně **současný obraz neustále se měnícího světa**. Proto je vhodné minimálně pro potřeby učitele si obstarat vždy **poslední vydání každého svazku**.

Také tato **příručka se vztahuje k 3. upravenému vydání učebnice Zeměpis naší vlasti**.

3. Struktura třetího vydání učebnice Zeměpis světa 3 a výklad k jejímu použití v procesu výuky

Didaktické a technické uspořádání textu je obdobné jako u všech ostatních učebnic zeměpisu z produkce Nakladatelství České geografické společnosti pro základní školy a víceletá gymnázia. Obsah a didaktické zpracování učebnice plně odpovídají požadavkům platných učebních dokumentů pro výuku zeměpisu v základní škole a ve víceletých gymnáziích, které představuje **Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání**.

Učebnice obsahově pokrývá **tematický okruh zeměpisu České republiky**. Toto učivo se podle schválených vzdělávacích programů zařazuje obvykle do 8. nebo 9. ročníku. Podle platných základních pedagogických dokumentů pro výuku v nižších ročnících osmiletých gymnázií, které vycházejí z důvodů prostupnosti z pedagogické dokumentace základní školy, se tyto tematické celky obvykle vyučují ve 3. nebo ve 4. ročníku. Vzorové programy si však lze upravit i jinak podle místních potřeb školy nebo specifických požadavků učitele a základní pedagogické dokumenty nevyklučují ani jiné zařazení do jednotlivých ročníků.

Učivo zeměpisu naší vlasti je zpracováno v učebnici do jednotlivých kapitol, z nichž každá má rozsah jedné tiskové **dvoustrany**, což výrazně zvyšuje pro žáky i učitele přehlednost učebnice. Didaktické a technické uspořádání textu je obdobné jako u ostatních učebnic zeměpisu Nakladatelství ČGS – Přírodní prostředí Země, Zeměpis světa 1, Zeměpis světa 2, Zeměpis světa 3 a Současný svět. Stejně jako v těchto titulech je v učebnici Zeměpis naší vlasti učivo **dvoustupňově diferencováno** a členěno podle jednotného schématu. Jednotlivé kapitoly uvozují **motivační texty**, vysázené na rozdíl od ostatních částí textu kurzívou. Tvoří je většinou úryvky z české literatury (s odkazem na příslušný titul). Často jsou použity výňatky z literárních děl již staršího data. Nechybějí úryvky z prací předních klasiků české literatury, ani verše některých našich básníků. Záměrem motivačních úvodů je podnětí zájmu žáků o probírané učivo a o školní předmět zeměpis. Lze je využít i k mezipředmětovým vztahům například s českým jazykem. V žádném případě nejsou motivační úvody součástí výkladových textových pasáží základního učiva a nemohou sloužit ani při ověřování znalostí žáků při zkoušení.

Běžným typem písma je v každé z kapitol vyznačeno **základní učivo** představující **první stupeň diference** učiva. Obsahuje základní geografické informace a výklad odborných geografických pojmů, které by si měl každý žák bez problémů osvojit. Jejich výběr odpovídá Rámcovému vzdělávacímu programu pro základní vzdělávání.

Modrým podtiskem je odlišen text **rozšiřujícího učiva** představující **druhý stupeň diference** učiva. Rozšiřující učivo je určeno především pro výuku v nižších ročnících víceletých gymnázií a pro třídy s celkově vyšší úrovní znalostí na základních školách. Jeho využití je možné i v běžných třídách základních škol, zejména formou skupinové nebo individuální práce s žáky s větším zájmem o zeměpisné učivo, popřípadě při větší hodinové dotaci. Pozornost rozšiřujícímu učivu je žádoucí věnovat rovněž u kapitol, které se svým územním vymezením nebo problémovými okruhy dotýkají místa školy. Předpokládáme, že o konkrétním výběru příslušných pasáží rozšiřujícího učiva rozhodne učitel. Součástí rozšiřujícího učiva jsou i **textové popisky** pod obrázky.

Didakticky velmi důležitou textovou pasáží učebnice je oddíl **shrnutí učiva**. Je vyznačen pultučným typem písma a představuje výběr nejdůležitějších poznatků základního a částečně i rozšiřujícího učiva jednotlivých kapitol. Oddíl shrnutí učiva je významným výukovým prvkem učebnice a lze jej doporučit k pravidelným aktivním aplikacím při závěrečném procvičování učiva v každé vyučovací hodině. Vhodný je i jeho případný písemný zápis na tabuli a do poznámkových sešitů žáků.

Žlutým podtiskem je vyznačena další pasáž učebnice – **zajímavost**. Není rozhodně určena k ověřování znalostí žáků. Jejím cílem je rozšířit jejich poznání formou nevelkých, někdy

poněkud odlehčených pasáží souvisejících s tématem kapitoly a také nastínit tematické souvislosti a mezipředmětové vazby s ostatními vyučovacími předměty, nejčastěji s dějepisem. Zajímavost by měla rovněž poukázat na možnosti individuálního rozšíření poznatků pro žáky s hlubším zájmem o zeměpis.

Procvičovací a cvičební aparát ke každé z kapitol představuje oddíl **otázky a úkoly**. Úvodní, menší část tohoto oddílu pod názvem **Zopakujme si!** má zvláštní postavení. Operuje s poznatky, s nimiž se žáci seznámili již v dřívějších ročnících nebo v předchozích kapitolách této učebnice. Využití je možné i formou domácí přípravy v předstihu před probíráním příslušné kapitoly.

Jednotlivé **otázky a úkoly** jsou sestaveny v posloupnosti výkladu konkrétní kapitoly. Jejich řazení má zpravidla vzestupnou tendenci náročnosti, podobně jako je text jednotlivých kapitol členěn na základní a rozšiřující učivo. Při práci s otázkami je nutno využívat i neverbálních zeměpisných informací, zejména map ve školním atlasu České republiky. Některé závěrečné otázky předpokládají od žáků aktivní hledání konkrétních informací, ať už formou studia neučebnicových zdrojů informací, nebo dotazů u rodičů apod. Některé otázky lze vhodně využít k vzájemné výměně názorů, k použití formy besedy, která je velmi vhodná k aktivnímu přístupu žáků k učivu. Aplikace takových otázek v pedagogickém procesu závisí na uvážení učitele. Samostatnou skupinu tvoří odlehčovací otázky a úkoly (například hádanky, přesmyčky, různé druhy doplňovaček, osmisměrky apod.). Jejich účelem je motivovat žáky k aktivní účasti na výuce a přinést do vyučovací hodiny i trochu oddechu a zábavy.

Poznání naší vlasti – České republiky – zaujímá ve vyučování zeměpisu zvláštní místo. Učebnice Zeměpis naší vlasti se proto obsahově a zejména šíří učiva poněkud odlišuje od předchozích učebnic zeměpisu Nakladatelství České geografické společnosti. Vedle přehledných poznatků o celkovém zeměpisném obrazu naší republiky má velký význam i podrobnější poznání jednotlivých oblastí a problémů pro ně typických. Proto se učebnice dělí na **dvě základní části – obecnou a regionální**.

V **obecné části** (17 kapitol na str. 4 – 37) se zaměřujeme na Českou republiku jako celek. Struktura této části se příliš neodlišuje od zavedeného schématu prezentovaného ve většině dřívějších i současných učebnic zeměpisu naší republiky. Proti jiným titulům je však obecná část rozsahově poněkud redukována. V jednotlivých kapitolách této části se text záměrně zaměřuje pouze na výklad nejzákladnějších poznatků se snahou vyhnout se přílišné faktografické a terminologické náročnosti. Některé speciálnější okruhy, které tradičně byly zařazovány jako organická složka obecné části, jsme přesunuli ve formě vybraných problémů do regionální části (více viz dále). Výklad učiva obecné části si klade za cíl vytvořit celkový přehled o uspořádání dílčích geografických složek na území našeho státu a jejich zařazení do kontextu středoevropského prostoru. Proto je nezbytné jej podpořit aktivní prací žáků s mapou, nejen obecně zeměpisnou, ale i s tematickými mapami uvedenými ve školním atlasu České republiky i jinde.

Uspořádání **regionální části** (30 kapitol na str. 38 – 97) představuje zásadní změnu v dosavadním pojetí učebnic zeměpisu České republiky pro základní školy. Vyšší rozsah této části, která vyplňuje téměř 70 % učebnice, se přibližuje převažující struktuře učebnic zeměpisu většiny středoevropských států, kde regionální pojetí je naprosto rozhodující metodou výkladu učiva. Mnoho zahraničních učebnic zeměpisu pro stupeň odpovídající našim základním školám je dokonce koncipována pouze regionálně. Struktura regionální části se již od 2. vydání učebnice proti původnímu vydání změnila a řídí se důsledně novým státoprávním uspořádáním, které zavedlo od roku 2000 členění státu na 14 vyšších územně samosprávných celků – krajů.

Rozšíření regionální části zároveň umožnilo zavést **třetí stupeň diferenciacce** učiva. Každému kraji České republiky jsou věnovány dvě kapitoly. V záhlaví jsou označeny vždy příslušnou schematickou mapkou. Úvodní kapitoly jednotlivých krajů (včetně Prahy) jsou

vždy věnovány učivu, které charakterizuje daný region jako celek – polohu, přírodní podmínky, obyvatelstvo, sídla a hospodářství. Tyto kapitoly považujeme za základní přehled příslušného kraje, jehož obsah (základního a pokud možno i rozšiřujícího učiva) je žádoucí zvládnout na každém typu školy v republice. Za nimi následují speciální regionální kapitoly, které jsou věnovány vybraným problémovým okruhům, jež zaujímají v daném regionu význačnou úlohu. Učivo se však netýká pouze dotyčné oblasti, ale zpětně (zpravidla v rozšiřující části) charakterizuje zvolený okruh i v rámci celé České republiky. Cílem těchto kapitol je přiblížení speciálních geografických jevů ve formě příkladů, které by měly pomoci žákům lépe pochopit vykládané učivo. Výběr jejich zařazení do výuky by vedle celkové úrovně znalostí ve třídě a hodinové dotace zeměpisu mělo respektovat i polohu místa školy. Předpokládáme, že pozornost bude věnována především tématům, která jsou v regionu konkrétní školy aktuální. Závisí tedy především na vyučujícím, jak si předkládané kapitoly i pasáže jednotlivých kapitol vybere a uspořádá.

Na konci regionální části je zařazena kapitola **Poznejte své bydliště**, které by měli vyučující věnovat pozornost nejen v závěru učiva, ale podle možností již v průběhu školního roku. Prohloubení znalostí o okolí bydliště a sídla školy (tzv. **místní region**) je jedním z hlavních úkolů celého tematického celku zeměpisu České republiky. Závěr učebnice je věnován procvičovací a **opakovací kapitole**, jejíž využití umožňuje aktivní prověření celkových znalostí ze zeměpisu naší republiky, ale dává i prostor pro práci s menší skupinou žáků s hlubším zájmem o zeměpis. Důležitou součástí je i oddíl **tabulky**, který uvádí některé základní zeměpisné charakteristiky naší republiky (a umožňuje i srovnání se státy střední Evropy). Hodnoty uvedené v tabulkách mají především orientační význam a nejsou určeny pro prověřování znalostí žáků. Pro 3. vydání byly tabulky zcela nově zpracovány a rozšířeny. Přinášejí aktuálnější údaje, které se většinou vztahují k roku 2007.

Ve 3. vydání jsou nově součástí učebnice také **dvě nové pasáže**: Výchovné a vzdělávací strategie, jimiž učebnice „Zeměpis naší vlasti“ motivuje učitele k rozvoji klíčových kompetencí žáků a Rozpracované výstupy podle vzdělávacího oboru Zeměpis (Geografie) v RVP ZV, k jejichž osvojení přispívá učebnice Zeměpis naší vlasti. Tyto dvě kapitoly jsou určeny na pomoc učitelům při práci s učivem zeměpisu České republiky v duchu Rámcového vzdělávacího programu základního vzdělávání a k tvorbě školních vzdělávacích programů.

Nedílnou součástí textových pasáží učebnice je doprovodný **grafický aparát**. Tvoří jej vybrané fotografie, grafy a mapky, které konkretizují a rozšiřují textový výklad. S grafickými doplňky učebnice žáci při výuce aktivně pracují. Důležitou formou je i práce s mapou, která by vždy měla doplňovat výklad učiva. Kromě školního atlasu a nástěnných zeměpisných map České republiky je vhodné používat i některých podrobnějších a speciálních mapových děl – například turistických map, map okresů apod. Velmi vhodným doplňkem, jehož použití doporučujeme při práci s touto učebnicí, je také **pracovní sešit** autorky H. Kühnlové (Zeměpis naší vlasti – pracovní sešit) vydaný Nakladatelstvím České geografické společnosti v roce 2002.

Třetí, upravené vydání učebnice Zeměpis naší vlasti přineslo kromě nových a rozšířených tabulek **aktualizaci** všech dalších faktografických údajů ve všech kapitolách a také komentářů k nim, kde si to změna situace vyžádala. Některé kapitoly, jako například Na zemi, po vodě i ve vzduchu, Služby na vzestupu a Elektřina z různých zdrojů zaznamenaly rozsáhlejší textové změny. Aktualizovány byly také některé **mapky, grafy a fotografie**, které již doba překonala.

Učebnice byla v rámci žádosti o prodloužení schvalovací doložky MŠMT znovu odborně posouzena a byly do ní zapracovány rovněž recenzní připomínky.

3. Metodické poznámky k jednotlivým kapitolám

V další části uvádíme metodické poznámky k jednotlivým kapitolám, které mají pouze doporučující hodnotu, nicméně představují zároveň konkretizaci myšlenek o moderní koncepci výuky zeměpisu obsažených ve všeobecném úvodu.

Země v srdci Evropy

Úvodu do zeměpisu České republiky (ale samozřejmě také práce s celou učebnicí) by měl vyučující **využít k výchově žáků** k rozvíjení správného vztahu k domovu, ke společné vlasti a k národu. Prezentace těchto pojmů navazuje na učivo vlastivědy. Domov je zde charakterizován jako nejbližší prostředí, kde jsme se narodili nebo kde bydlíme a žijeme, které nám přináší pocit jistoty a bezpečí. Společnou vlast musíme chápat jako území celé České republiky, nikoliv jen její jednotlivé historické země – Čechy, Moravu nebo české Slezsko. Společný národ doporučujeme charakterizovat jako společenství lidí, kteří odedávna ve své vlasti žijí, mají společný jazyk a určité zvyklosti. V současnosti jsme svědky dvojího extrémního pohledu na naši vlast. Na jedné straně se hlučně projevují extrémisté, kteří za pojem vlastenectví skrývají primitivní nacionalismus a šovinismus, rasismus a xenofobii ke všemu cizímu vůbec. Na druhé straně stojí netečnost či stydlivost projevit jakýkoli citový vztah ke své zemi a hrdost nad příslušností ke svému národu i státu, projevující se například proti jiným zemím jen střídmým používáním státní vlajky či rozpaky nad pouhým použitím slova vlast. Vést žáky k rozumné rovnovážné poloze mezi těmito extrémy je bezesporu jedním z hlavních výchovných úkolů po celou dobu práce s tematickým okruhem zeměpisu vlastního státu.

V úvodní kapitole učebnice je třeba zdůraznit **příslušnost České republiky ke střední Evropě**. Je vhodné zde navázat na učivo z tematického okruhu Evropa, především na pasáže věnované střední Evropě (viz učebnici Zeměpis světa 3). Pro srovnání rozlohy a počtu obyvatel ve střeoevropském prostoru je třeba pro lepší představu využít grafického vyjádření v této kapitole i tabulky na str. 100 této učebnice. Doporučujeme pracovat i s celoevropskou tabulkou v učebnici Zeměpis světa 3. Při výkladu o naší **státní hranici** je vhodné zdůraznit, že dnes nás neprodyšně neodděluje od ostatního světa, jak tomu bylo v nedávném historickém období, ale se světem nás spojuje. Po té, co Česko přistoupilo k 21.12.2007 k Schengenské dohodě a stalo se součástí **Schengenského prostoru**, byly zrušeny i hraniční kontroly a přechod hranice byl umožněn i mimo dosavadní striktně určené hraniční přechody.

Žáci již nepamatují výjezdní doložky, devizové přísliby a drátěné zátarasy a považují současnou prostupnost hranice za samozřejmou. Proto by se jim mělo připomenout, že pro jejich rodiče a prarodiče to zdaleka takovou samozřejmostí nebylo.

Polohu našeho státu uprostřed Evropy je nutné vysvětlit nejen z hlediska politickogeografického, ale i z fyzickogeografického a z hlediska dopravní polohy. Proto se v rozšiřujícím učivu této kapitoly vyskytují v jednoduché podobě i některá fakta, která jsou pak dále rozvedena v dalších kapitolách (např. rozmezí velkých geologických celků, hlavní evropské rozvodí apod.). V případě, že nelze zvládnout celé rozšiřující učivo, měl by vyučující alespoň připomenout tato hlediska vyjadřující polohu českého státu v nitru světadílu.

Od Sámovy říše k České republice

Úkolem této historizující kapitoly není přehledný nástin českých dějin, ale je věnována územnímu vývoji našeho státu. Navazuje na dějepisné znalosti žáků a posiluje mezipředmětové vazby zeměpisu s dějepistem.

Je nanejvýš potřebné, aby žáci pochopili v elementární podobě **geografické předpoklady a podmínky**, které ovlivňovaly osídlení a územní, respektive politický vývoj dnešní České republiky a utvářely faktory dnešní geografické polohy státu. První lidé dnešního typu žili na území České republiky v jakési přirozené „pevnosti“ ve středu Evropy, obklopené pohraničními horami a vyplněné souvislým lesním masivem. Nejvhodnějším životním prostředím zde bylo povodí větších řek, jejichž toky a břehy byly také prakticky jedinými dopravními cestami, po kterých mohli naši předkové osídlovat vnitrozemí. Kolonizace probíhala téměř vždy proti proudu větších řek, z nížiny do výše položených oblastí horních toků.

Základ k vytvoření českého státu a národa daly **kmenové oblasti**, které vznikly v příhodných sídelních oblastech kolem středních a dolních toků řek Moravy, Dyje, Labe a Vltavy. (Blíže k tomuto termínu viz komentář ke kapitole Střední Čechy v této příručce.) Hlavními lokalizačními faktory byly kromě vhodných přírodních předpokladů (povrch, vodstvo, půdy, podnebí) i faktory společenské, možnosti existence jednotlivých kmenových etnik, vhodné společenské komunikace a podmínky ke společné obraně území, dané opět určitými přírodními předpoklady.

Pravěká společnost dosáhla na našem území svého vrcholu přibližně mezi lety 400 př. n. l. a počátkem našeho letopočtu, kdy české země osídlily keltské kmeny. Jeden z nich, Bójové, dali Čechům také první jméno **Boiohemum** (Boiohaemum), tj. vlast Bójů. Odtud tedy pochází název **Bohemia = Čechy**, užívaný ve středověku i v novověku. Bójové byli tvůrci vyspělé civilizace, staviteli oppid, skutečných mocenských, náboženských, řemeslných a obchodních sídelních středisek.

Po odchodu Keltů prošly územím naší vlasti některé **germánské kmeny**. Kmenový náčelník germánských Markomanů, Marobud, vychovaný jako rukojmí na římském dvoře, vytvořil v posledním desetiletí př. n. l. po římském vzoru germánskou říši, nazývanou Marobudova říše, jejíž středisko se nalézalo na blíže neurčeném území v Čechách. Po obsazení České kotliny si začal Marobud podmaňovat okolní germánské kmeny, například na Moravě sídlící Kvády. Rostoucí územní rozsah jeho říše přiměl římské impérium k vojenskému zásahu a v roce 6 našeho letopočtu bylo středisko Marobudovy říše Římany zlikvidováno.

Po Germánech začali osídlovat českomoravské území naši skuteční předkové – **slovanské kmeny**. Jejich příchodem do střední Evropy na konci 5. a počátku 6. století končí téměř pět století trvající osídlení naší vlasti germánským etnikem a dovršuje se neklidná doba velkého stěhování národů. Slované se do své nové vlasti přesunovali z oblastí původní pravlasti západních Slovanů mezi Odrou, Vislou a Baltským mořem. Vzájemné styky a obrana slovanských kmenových svazů měly vliv na to, že se u Slovanů udržely a dále rozvinuly jazyková podobnost, kultura a zvyky, které si Slované přinesli ze svých původních sídel. Přírodní charakter nových sídelních kmenových území v českomoravském území napomáhal k vytváření vzájemné kmenové pospolitosti, která začala, podobně jako v jiných částech Evropy, nabývat raně feudálních vztahů, s úzkou vazbou na vlastnictví zemědělské půdy. Nejvhodnější podmínky k tomu byly v údolí Moravy, Dyje a v labsko-vltavské kotlině středních Čech. Zde vznikla nejvýznamnější sídelní a mocenskopolitická střediska. Historicky prvním byla **Velká Morava**, první raně feudální státní útvar západních Slovanů na území naší vlasti. Zatímco její předchůdce, Sámova říše, byla pouhým kmenovým svazem, Velkomoravská říše byla kmenovým státem, vzniklým spojením moravského a nitranského knížectví na přelomu 8. a 9. století. Zaujímal sídelní jádro v přirozeně chráněné sníženině mezi alpsko-karpatským horským systémem, otevřené pouze k jihu. V době největšího rozmachu zaujímal Velkomoravská říše patrně celou dnešní Moravu, většinu Čech, západní Slovensko, ale i značnou část dnešního Maďarska (část Velké Dunajské kotliny po Balaton), Rakouska a Polska (Krakovsko, Slezsko). Křehkost tohoto státního útvaru a geografická otevřenost území k jihu byly nakonec pro Velkou Moravu osudné. Na přelomu 9. a 10. století

se neubráníla nejen vnitřním rozporům, ale i útokům kočovných maďarských kmenů, které pronikly tradiční cestou dobyvatelů od jihovýchodu z asijských stepí mezi usedlé slovanské etnikum.

Po zániku Velké Moravy se přesunulo jádro politického vývoje na území Čech. Česká kotlina, obklopená věncem pohraničních hor, dosud spíše vězení, zhodnotila s přesunem mocenských sil ve střední Evropě svou izolovanost na ochrannou funkci a převzala štafetu jádrové oblasti v lépe chráněném vnitrozemí. Na počátku 10. století se zde zformoval nový státní útvar, **České knížectví** pod nadvládou rodu Přemyslovců. Po roce 1018 připojili Přemyslovci Moravu a počátkem 13. století skončila feudální rozdrobenost a byla uznána svrchovanost českého státu v podobě **Českého království** s dědičným královským titulem. Od poloviny 13. století se České království stalo jádrem vznikajícího středověkého politicko-geografického útvaru, pro který se ustálil název **země Koruny české**. České království bylo vždy jeho střediskem s výraznými pravomocemi. Nebývalého rozmachu dosáhlo České království za vlády Přemysla Otakara II. (1253-1278), jemuž se podařilo připojit celou řadu okolních zemí, především alpských, takže jeho moc dosahovala téměř k Jaderskému moři. České království a země Koruny české dosáhly svého velkého rozmachu i za panování Lucemburků, především za vlády Karla IV., krále německého a českého a císaře římského. Pod panstvím Habsburků zaznamenaly České království a země Koruny české již jen ztráty, takže v 17. – 19. století jejich politický význam postupně upadal. Teprve získáním samostatnosti **Československé republiky** po rozpadu Rakousko-Uherska v roce 1918 byla obnovena politická státnost českých zemí.

Při výkladu o vzniku současné **České republiky** je třeba zdůraznit pokojný rozpad Československa na rozdíl od událostí na území bývalé Jugoslávie (zejména Bosny a Hercegoviny) a v některých částech bývalého Sovětského svazu (Zakavkazsko, Moldávie, Čečensko apod.). Podrobnější vývoj státu po roce 1918 je zařazen do rozšiřujícího učiva. Tam, kde je hodinová dotace pro zeměpis malá nebo průměrná úroveň třídy nízká, lze tuto partii probrat zkráceně se zdůrazněním kontinuity Československa a České republiky bez podrobností (např. o Podkarpatské Rusi apod.).

Odkaz geologických věků

Cílem této kapitoly je seznámit žáky se základními rysy geologického a geomorfologického vývoje území naší republiky. Primární důležitost přísluší **rozlišení** dvou hlavních geologických a geomorfologických jednotek – **České vysočiny a Karpat**, jejich odlišného stáří a horninové stavby. Upozorňujeme též na vhodnost vysvětlení geologického pojmu **Český masiv** (který je v textu učebnice nahrazován v geomorfologickém a orografickém smyslu pojmem Česká vysočina) – masiv je označení pro geologický komplex, ve kterém převládají vyvřelé a přeměněné horniny (tak tomu je i v České vysočině). Připomínáme zde na praktickém příkladu rozdíly a společné rysy mezi geologií a geomorfologií. **Geologie** je přírodní věda o vývoji, složení, stavbě a přeměnách zemské kůry. **Geomorfologie** je geografická disciplína využívající poznatků geologie. Studuje a vysvětluje vznik a vývoj tvarů zemského povrchu, působení vnitřních a vnějších sil na zemském povrchu.

Záměrně se v učebnici vyhýbáme údajům absolutního stáří, jehož znalost považujeme za nadbytečné učení čísel, která se obtížně pamatují. Navíc tyto údaje zdaleka nejsou přesné a v různých pramenech můžeme najít odlišné časové údaje. Pro bližší vysvětlení časových relací může v případě zájmu žáků sloužit prezentace některých údajů z **chronologické tabulky**:

geologická epocha	začátek	trvání	projevy na území ČR
	(před mil. let)	(mil. let)	

čtvrtohory		2	2	pevninské a horské zalednění, vývoj říční sítě
třetihory	mladší	26	24	vznik ložisek hnědého uhlí v Podkrušnohoří, sopečná činnost v České vysočině, počátek vývoje říční sítě
	starší	65	39	rozlámání České vysočiny, vznik pohoří a pánví, vznik Vnějších Karpát
druhohory	křída	136	71	usazování pískovců České tabule, počátek zdvihu Karpát, usazování hornin v oblasti Vnějších Karpát
	jura	195	54	usazování vápenců v Mikulovské vrchovině
prvohory	trias	225	35	usazování pískovců na Broumovsku
	perm	280	55	usazování červených pískovců na Kladensku a Rakovnicku
	karbon	345	65	vznik ložisek černého uhlí na Ostravsku, Kladensku a Plzeňsku, hercynské vrásnění, vznik žulových masivů a metamorfóza hornin v České vysočině
	devon	395	50	usazování vápenců v Moravském a Českém krasu
	silur	440	35	usazování vápenců v Českém krasu
	ordovik	500	60	usazování břidlic, slepenců a křemenců v Barrandienu
	kambrium	570	70	usazování slepenců a břidlic v Brdské vrchovině a na Křivoklátsku
předprvohorní období:	starohory	2500	1930	vznik nejstarších usazených hornin – břidlic, jílovců, buližníků aj. ve středních a západních Čechách vznik přeměněných hornin – fylitů, svorů a rul v jižních a západních Čechách
	prahory	4500	2000	???

Doporučujeme seznámit žáky i s podrobnějším geologickým schématem blízkého okolí bydliště – např. formou terénního cvičení nebo ukázkou hornin z okolí. Pokud škola vlastní sbírky horninových vzorků, výklad by bylo vhodné doplnit praktickými ukázkami hornin uváděných v textu učebnice.

Zvlněná země

V této kapitole se zaměřujeme na přehlednou geomorfologickou, spíše však **orografickou charakteristiku** povrchu České republiky. (Orografii lze chápat jako horopis, jehož podstatou je popis tvarů zemského povrchu bez vysvětlení jejich vývoje, na rozdíl od geomorfologie, kde tento pohled převažuje.) V základním učivu se věnujeme zastoupení jednotlivých typů

reliéfu, jak jsou popisovány v učebnici Přírodní prostředí Země. Jejich rozšíření na území České republiky je více než výškovou členitostí dáno převažující nadmořskou výškou, ve které se dané typy vyskytují. Typ reliéfu udává zpravidla i označení jednotlivých horopisných celků. Pro reliéfový typ **rovin** záměrně dáváme přednost označení jednotlivých podtypů – **nížiny** nebo **úvaly, pánve, kotliny** (přičlenit sem lze i plošiny, tabule, brázdy). Toto označení, které je součástí ustálených vlastních zeměpisných jmen, považujeme za bližší vnímání lidí, kteří mají zeměpisné vzdělání na úrovni základní školy.

V textu si všímáme pouze větších a známějších horopisných celků, které lze bez problémů lokalizovat na mapě. Práce s mapou je při zvládnutí tohoto učiva nezbytností. Podrobnější členění povrchu oblastí naší republiky se uvádí v jednotlivých kapitolách regionální části.

V rozšiřujícím učivu této kapitoly upozorňujeme na podrobné **geomorfologické členění** uvedené ve školním atlasu České republiky. Pozornost by bylo vhodné věnovat zejména členění příslušné subprovincie, ve které se škola nachází – např. formou domácího úkolu (doplněného i o zjišťování výšky význačných vrcholů jednotlivých celků). Využití vědeckého geomorfologického členění ve školním zeměpise, zejména na základní škole, je však problematické, a to především proto, že se automaticky ztotožňuje s členěním orografickým. Mezi geomorfologickou a orografickou klasifikací však existuje základní rozdíl v genetickém hledisku při pohledu na vývoj povrchu. Geomorfologie s tímto hlediskem podstatně operuje, zatímco orografická klasifikace se bez něj obejde. Pro školní účely tedy v zásadě chybí jednoduché orografické členění povrchu České republiky.

Podnebné rozmezí

Kapitola seznamuje žáky se základními vlivy působícími na počasí v naší republice a utvářejícími naše podnebí. (Při této příležitosti je třeba zopakovat význam často zaměňovaných pojmů **podnebí** a **počasí** – viz učebnici Přírodní prostředí Země.) Proměnlivost počasí lze přiblížit i sledováním televizních předpovědí. Žákům lze uložit po určitou dobu sledovat změny teploty vzduchu, tlaku vzduchu a přechod atmosférických front přes naše území (vhodné je především kvalitní zpravodajství uváděné před 18. nebo 20. hodinou na programu ČT 1), v zimním období pak podobně i zpráv o stavu znečištění ovzduší (doporučujeme upozornit na ně zejména v době inverzních situací). Podle přehledu teploty vzduchu v jednotlivých městech naší republiky uváděných v televizní předpovědi počasí je možné i poukázat na prolínání vlivu oceanity a kontinentality u nás. V zimních měsících bývají v moravských městech častěji nižší teploty než ve městech českých, v létě bývá situace opačná.

Rozhodující **vliv nadmořské výšky** na podnebné rozdíly v naší republice dobře dokládají mapy ve školním atlasu České republiky – rozložení teploty vzduchu i množství srážek se zhruba shoduje s výškovými stupni na mapě povrchu. To platí i pro mapu podnebných oblastí. V textu uvedená přehledná mapa evropských podnebných oblastí s vyznačením teplot vzduchu nejchladnějšího a nejteplejšího měsíce jednoduchým způsobem umožňuje srovnání našich podnebných podmínek s vybranými evropskými městy. Pro vyjádření nejteplejšího místa naší republiky jsme dali přednost Praze před Hodonínem, poněvadž Praha vyniká především jako místo s nejteplejší zimou u nás (obdobné údaje pro Hodonín jsou: leden $-1,5^{\circ}\text{C}$, červenec $19,8^{\circ}\text{C}$).

Na střeše Evropy

V kapitole si všímáme pouze základních rysů **hydrografie** České republiky, podrobnější charakteristiky oblastí, ve kterých „vodní“ faktor hraje významnější roli, jsou obsaženy v jednotlivých regionálních kapitolách (např. problematika podzemních a minerálních vod je

rozebrána v kap. Prameny a lázně). V základním učivu jsou popisovány tekoucí povrchové vody. Povrchové vody stojaté, které v naší zemi nejsou příliš rozšířeny, jsou zařazeny do rozšiřujícího učiva. Řeky, jezera, rybníky a přehradní nádrže, které jsou v textu učebnice uvedené, by žáci měli umět lokalizovat na mapě.

Při výkladu je potřebné zdůraznit **specifičnost** našeho vodstva v kontextu evropských poměrů. Vyplývá především z polohy naší republiky ve střední Evropě, kudy prochází hlavní evropské rozvodí. To ovlivňuje skutečnost, že většina našich řek u nás také pramení (v Evropě dosti ojedinělý jev), a tudíž veškerá voda, která je v hospodářství našeho státu využitelná, pochází ze srážek, které u nás padají. Naše řeky proto patří v evropském srovnání celkově k menším nebo nejvýše středním tokům a odtékající vodu je nutno zadržovat v umělých nádržích, které umožňují pokrývat spotřebu vody v sušších obdobích. Velikost našich řek činí rovněž značné nároky na čištění odpadních vod, k němuž může jen v omezené míře docházet přirozenou samočisticí schopností řek. Otázka **čistoty řek** je zvláště ožehavá v našich hlavních průmyslových regionech (Ostravsko a severní Čechy), ze kterých voda v poměrně krátké době opouští naše území. Znečištění našich řek dosahovalo největších hodnot především v dobách socialistického hospodářství, kdy výstavba čističek odpadních vod byla jen okrajově řešena (do roku 1990 scházely čističky u většiny našich okresních měst). K výraznému zhoršení kvality vod docházelo od 50. let 20. století. Je zde úzká souvislost s překotným rozvojem odvětví těžkého průmyslu a velkokapacitního zemědělství. Jen v roce 1990 způsobily velkochovy prasat a skotu v České republice takové znečištění životního prostředí, které odpovídá srovnatelným odpadním vodám, které by vyprodukovalo asi 150 milionů obyvatel.

Situace se postupně zlepšuje, neboť integrace našeho státu do Evropské unie si vynutilo přijímání evropských norem, které ukládají povinnost důkladného čištění průmyslových a komunálních odpadních vod. Na stavbu četných čistíren odpadních vod významně přispěla ze svých fondů právě Evropská unie. Problematiku čistoty tekoucích vod je vhodné spojit s průzkumem situace v místě školy (popřípadě navštívit čističku odpadních vod).

Hlavní zdroj obživy

Kapitola podává přehled hlavních půdních druhů a půdních typů rozšířených na území České republiky. Toto učivo je dosti náročné, proto je vhodné výklad začít zopakováním některých základních pojmů (vyjádřených otázkami v oddílu Zopakujme si!), se kterými se žáci seznámili v rámci výuky obecného fyzického zeměpisu v nižším ročníku (viz učebnici Přírodní prostředí Země, kapitola Pedosféra). Rozdělení učiva na základní a rozšiřující v této kapitole není příliš striktní, protože obě kategorie – půdní druhy i půdní typy mají srovnatelnou důležitost.

Půdní druhy, které se rozlišují na základě zrnitosti, vyjadřují i zemědělskou obdělátnost půd. Ovlivňují i náchylnost půdy k erozi, která je vedle toho vyjádřena sklonitostí pozemků, délkou svahu, množstvím srážek a druhem pěstovaných kultur. (Nejnáchylnější k erozi jsou okopaniny, zanedbatelná eroze je na loukách a pastvinách – proto je účelný program postupného zatravnění orných půd ve svažitých horských a podhorských oblastech.)

Půdní typy jsou kategorií, která je definována složitěji (proto jsou v části rozšiřujícího učiva). Jejich rozlišení je dáno především charakterem podnebí a vegetačního krytu. Upozorňujeme, že v tradičním pojetí půdních typů v učebnicích a atlasech přetrvávají určité nepřesnosti (zejména nejednoznačné vymezení kategorií hnědozem – hnědá půda – podzol). Uváděné půdní typy lze zjednodušeně charakterizovat především podle podmínek (podnebí, vegetační kryt) v době vzniku:

Černozemě – odpovídají rozšíření původně stepních oblastí (před počátkem zemědělské kultivace půd) se suchým podnebím (Polabí, moravské úvaly, nižší polohy Českého středohoří a Podkrušnohoří).

Hnědozem – lemuje oblast rozšíření černozemí v poněkud vyšších polohách, kde původním společenstvem byla lesostep s poněkud vlhčím podnebím.

Hnědá půda – je nejrozšířenější půdní typ u nás, shoduje se s původním společenstvem listnatých lesů v úrovni pahorkatin a vrchovin.

Podzol – odpovídá horským polohám porostlým přirozenými jehličnatými lesy. Proces podzolizace zasáhl i lesní hnědé půdy pahorkatin a vrchovin v souvislosti se změnou původně listnatých lesů na smrkové monokultury.

Výklad o půdních typech rendzin (odpovídají hnědým půdám na vápnatých horninách), slínovatek (obdobá černozemí či hnědozemí na vápnatých horninách), illimerizovaných a oglejených půd (vzniklé z původních hnědozemí nebo hnědých půd v odlesněných vlhčích oblastech, kde dochází k přemístování jílovitých částic do střední části půdního profilu), jejichž rozšíření udává mapa půdních typů v atlasu České republiky, považujeme pro úroveň základních škol za příliš náročný a domníváme se, že pro daný věk neadekvátní. Obdobně za zcela nepřiměřené věku žáků považujeme zavádění vědeckého taxonomického klasifikačního systému půd ČR (např. rankery, luvizemě, kambizemě apod.), které některé jiné učebnice zavádějí.

Při přípravě hodiny zabývající se učivem o půdách je třeba zvážit vazbu na kapitolu Na polích a ve stájích, tedy na učivo s tematikou zemědělství.

Živá příroda

Dnešní živá příroda v naší republice je výsledkem zásahů člověka do přirozeného vývoje krajiny. Proto se v prezentaci učiva zaměřujeme jednak na výklad **lidských vlivů** a jejich důsledků na vegetaci, jednak uvádíme přehled přirozených výškových vegetačních stupňů. Při jejich zvládnutí doporučujeme navázat jednak na obecný výklad o **výškové stupňovitosti** z učebnice Přírodní prostředí Země (kapitola Výškové stupně v krajině), jednak na příklady výškové stupňovitosti z jiných světadílů: viz Zeměpis světa 1, Afrika – Od nížin k věčnému sněhu (s výškovým profilem Kilimandžára), Zeměpis světa 2 – Jižní Amerika – Od pobřežních pouští k pralesům Amazonie (se schémata výškových stupňů v Andách) a zejména Zeměpis světa 3, kap. Alpy s výškovým profilem.

Otázka rozšíření živočichů není podrobně rozebírána, neboť v dimenzi naší republiky všeobecně platí, že ve všech výškových vegetačních stupních se setkáváme s jen málo odlišnými společenstvy živočichů. Rozšíření fauny je více ovlivněno stupněm zalesnění, které se s přibývajícím nadmořskou výškou v zásadě zvyšuje a současně stoupá i její druhová rozmanitost (biodiverzita).

Z didaktického hlediska je třeba žákům zdůraznit, že **lesy** patří k nejvýznamnějším přírodním prvkům v krajině. Funkce lesů při tvorbě kyslíkového prostředí na Zemi, v zadržování vod a ochraně půd, jako filtru ovzduší, zdroje dřevní hmoty a jako estetického prvku v krajině je nezastupitelná. O to závažnější je poškození lesů především v důsledku znečištěného ovzduší zplodinami, které působí i na velké vzdálenosti v podobě imisí. Lesy České republiky jsou takto postiženy téměř ze 65 % výměry lesní půdy.

Charakteristiku výškových vegetačních stupňů zařazujeme do rozšiřujícího učiva. Doporučujeme výklad prohloubit o poznání některých **přírodních rezervací** v okolí školy (nebo na školním výletu), ve kterých jsou zbytky původních porostů chráněny. Vyhledání a výběr takových lokalit umožňují v dostatečné míře např. turistické mapy. Učivo je podrobněji rozvedeno i v kapitole V Krkonošském národním parku (chráněná území).

Upozorňujeme na závažné nedostatky mapy vegetačních stupňů ve školním atlasu České republiky. Její legenda je nelogicky sestavená. Správně by měla mít podobu:

nížinné pásmo – lužní lesy, dubové
pásmo pahorkatin – bukovo-dubové, dubovo-bukové
pásmo vrchovin – bukové, jedlovo-bukové
pásmo podhorské – bukovo-jedlové
pásmo horské – smrkové, klečové

Všechny kapitoly věnované přírodním poměrům ČR (str. 8–19) lze vhodně využít při výuce **průřezového tématu Environmentální výchova** (viz učební text Ekologická a environmentální výchova, NČGS, Praha 2007).

Lidé v naší zemi

Vedle základních faktografických informací o počtu obyvatel České republiky, jejich složení a rozmístění, doporučujeme zvláštní pozornost věnovat **vývojovým trendům**. Je třeba žákům vysvětlit, že současný charakter přirozené měny souvisí v první řadě s obecnými zákonitostmi populačního vývoje a teprve v druhé řadě se specifickými podmínkami dnešního socioekonomického prostředí v České republice. Zásadní pokles porodnosti a úmrtnosti, ke kterému došlo v průběhu 19. a v první polovině 20. století (viz graf v učebnici), je typický pro všechny vyspělé země. Populace, které touto změnou – tzv. demografickou revolucí – prošly, se dnes vyznačují v podstatě nulovým růstem a zvyšováním podílu starších osob – tzv. demografickým stárnutím. Možné výkyvy v počtu narozených dětí mohou být způsobeny věkovým složením populace (do plodného věku vstupují početnější ročníky žen), nebo odkládáním narození dítěte do vyššího věku ženy.

Také **rozmístění obyvatel** uvnitř státu je do značné míry stabilizováno. Jestliže ve vývoji celkového počtu obyvatel ani v jeho rozmístění nelze očekávat zásadní změny, pak z hlediska vývoje strukturálních charakteristik je situace odlišná. Jednak postupně dochází k již zmiňovanému **posunu ve věkovém složení**. (viz graf). Zde by bylo vhodné s žáky diskutovat o různých dopadech těchto změn (důchodové zabezpečení, zdravotnictví, ale i přizpůsobování technické infrastruktury starým lidem včetně dopravních prostředků apod.). K dalším změnám dochází a bude docházet v socioekonomické struktuře z hlediska **zaměstnanosti** (přesun ze sekundárních do terciárních odvětví) nebo ve vzdělanostním složení (zvyšování podílu obyvatel s vyšším vzděláním). Z hlediska celkového populačního vývoje hraje stále významnější roli zahraniční migrace. Po roce 2000 se stává jednoznačně rozhodující složkou v celkové populační bilanci České republiky. V souvislosti s mezinárodní **migrací** bude také docházet ke zvyšování národnostní heterogenity. Přistěhovalci se často svou kulturou a způsobem života odlišují od místního prostředí, což vytváří podmínky pro vznik konfliktních situací. Je vhodné tohoto tématu využít k diskusi o národnostní a rasové nesnášenlivosti (např. i ve vztahu k romskému obyvatelstvu).

Města a vesnice

Při výkladu zdůrazníme **historické aspekty** tohoto tématu – dnešní charakter osídlení v sobě odráží dávnou historii mnoha staletí. Na konkrétních případech ze sídel v okolí školy ukážeme, jak se různá historická období odrazila v jejich vývoji, jak se „podepsala“ na jejich dnešním vzhledu. Všeobecně známým příkladem jsou města, jejichž vznik či rychlý rozvoj souvisel s těžbou nerostných surovin (Kutná Hora, Jáchymov, Příbram ap.). Po vyčerpání surovin často dochází ke stagnaci nebo úpadku města – až do doby, než se objeví nové impulzy růstu. Na konkrétních příkladech z místního regionu je možné vysvětlit některé termíny použité v textu. Za pomoci mapy (administrativní nebo i turistické) je třeba objasnit

rozdíl mezi pojmy sídlo a obec. **Sídlo** chápeme v geografii jako územně oddělené seskupení budov, které slouží k trvalému pobytu lidí. Představuje základní jednotku sídelního systému. Příkladem je malá osada o samotě i velkoměsto. **Obec** je nejmenší územně správní jednotkou, která může zahrnovat jedno i více sídel a zahrnuje kromě zastavěné plochy i plochy lesní, zemědělské, vodní apod. V tomto kontextu lze otevřít také otázku slučování či rozdělování obcí, která úzce souvisí s místní samosprávou a ekonomickými podmínkami jejího fungování. Na konkrétních příkladech z místa školy lze ukázat, jaké jsou kompetence místního zastupitelstva a jaké problémy v současné době řeší.

Často diskutovány jsou i termíny **město a vesnice**. Při výkladu je třeba zdůraznit určitou nejednoznačnost definování města. Existuje řada kritérií, která by měla postihnout, že město se od venkovské obce odlišuje velikostí, funkcemi a rozsahem jejich územní působnosti, vzhledem nebo životním stylem obyvatel. Opět je vhodné doplnit příklady z místního prostředí. Rozdíl mezi městy a venkovem není dnes již tak kontrastní a jednoznačný. Řada malých obcí v zázemí velkých měst je na tato jádra velice intenzivně napojena a tvoří nedílnou součást širšího urbanizovaného prostoru – **aglomerace**. Města lze dále podle jejich významu řadit do několika kategorií. Žákům je třeba vysvětlit, že toto rozdělení souvisí především s rozsahem obslužných funkcí měst. Jako příklad je vhodné použít rozmístění školských zařízení v příslušném okrese, kdy hierarchie mateřská škola – základní škola – střední škola je vázána na hierarchii měst. Podobné příklady lze uvést i ze sféry maloobchodní sítě, zdravotnictví ap.

Po roce 1990 dochází v České republice k rozvoji suburbanizačních procesů. Zatímco ve fázi klasické urbanizace se obyvatelé koncentrují do relativně kompaktního města, v rámci **suburbanizace** pak dochází k prostorovému rozvolnění těchto měst do rozsáhlých urbánních aglomerací. Lidé se z center velkých měst stěhují do kvalitnějšího prostředí v jejich zázemí. Na konkrétních příkladech větších měst v České republice můžete diskutovat klady a zápory tohoto vývoje. Na jedné straně bydlení v rodinném domku se zahrádkou, na straně druhé dopady na krajinu ve formě rozsáhlého záboru ploch, vzrůst nákladů na dopravu, možné oslabení sociálních vztahů apod.

Hospodářské proměny

Výklad učiva o hospodářství České republiky klade na učitele vysoké nároky. I když jsme se v textu snažili vystihnout základní tendence vývoje a upozornit na cíle probíhající transformace, je třeba si uvědomit, že jde o dynamický proces provázený řadou změn, které není v textu možné postihnout. Je proto **nutné, aby** v přípravě na výuku těchto témat **vyučující sledoval aktuální stav a nové změny či tendence**, které proces transformace doprovázejí. Znamená to sledovat tisk, zpravodajství ap. Dobrým a běžně dostupným zdrojem informací jsou např. Hospodářské noviny, popřípadě články v odborných časopisech, neuvažujeme-li o speciálních publikacích Českého statistického úřadu.

Vlastní kapitola má přinést informace o vývoji úrovně hospodářství naší země ve 20. století. Vyučující by měl při výkladu umět **charakterizovat hospodářskou vyspělost** meziválečného Československa (otevřenost hospodářství, demokratický duch, dobrá životní úroveň obyvatelstva) i **vliv 2. světové války** (převedení řady provozů na výrobu pro vojenské účely). Důležité je i **hodnocení událostí února 1948**, které znamenaly naprostou změnu hospodářství země v následujících 40 letech. Je třeba upozornit na zdánlivě paradoxní skutečnosti. Na jedné straně docházelo po celou éru centrálního plánování k růstu objemu produkce a výkonů ve všech hospodářských sektorech. Přes tyto skutečnosti hospodářství jako celek značně zaostávalo za vyspělými zeměmi. Zastaralost strojního vybavení byla dlouhodobě kompenzována vyšším počtem pracovníků, sortiment a technická úroveň řady výrobků neodpovídala požadavkům světového trhu. Lze říci, že šlo o extenzivní vývoj se

všemi důsledky. Jednostranná orientace na méně vyspělé trhy socialistických zemí znamenala nejen ztrátu tempa v inovaci sortimentu a kvalitě výrobků, ale výrazné technické zaostávání ve všech sektorech hospodářství. Důsledkem „výroby pro výrobu“ byly i nepříznivé ekologické dopady, které znehodnotily životní prostředí velké části naší republiky.

Z toho také vyplývají **úkoly a cíle transformace** hospodářství, kterou však provázejí i určité problémy. Na naší scéně se objevil dlouho neznámý prvek – nezaměstnanost, která zvláště v 2. polovině 90. let rostla a vyvolávala nejen rostoucí výdaje ze státního rozpočtu, ale i nespokojenost a radikalizaci politických názorů. Na přelomu století a v první polovině první dekády současného století zaznamenala naše země značný pokles nezaměstnanosti, ba dokonce nedostatek pracovních sil. Avšak v návaznosti na ekonomickou světovou recesi v konci první dekády 21. století reagovala nezaměstnanost u nás opětovným vzestupem. Je třeba žákům říci, že sice určitá míra nezaměstnanosti je v prostředí tržní ekonomiky normálním jevem, ale že ne vše se u nás v průběhu transformace zdařilo, především při privatizaci velkých průmyslových závodů (např. Poldi Kladno, Škodovka v Plzni, Tatra Kopřivnice, ČKD Praha ad.).

Je třeba žákům vysvětlit, že **změny v průmyslu, zemědělství a dalších odvětvích** měly za cíl zvýšit celkovou úroveň výroby, služeb, dopravy – tedy celého hospodářství, aby odpovídalo úrovni vyspělých zemí. Jde o mimořádně náročný kvalitativní posun. Bylo třeba zvýšit především produktivitu práce, tj. vyrábět s menším počtem pracovníků, s menšími materiálovými a energetickými vstupy vysoce kvalitní produkty schopné konkurovat na domácím i zahraničním trhu. Se vstupem do EU a s rostoucím tlakem asijských výrobců nabízejících levnější zboží, tato potřeba nadále trvá.

Výchozí stav na počátku transformace mohou dokreslit údaje porovnávací materiálovou a energetickou náročnost na jednotku hrubé domácí produkce Československa na konci 80. let se srovnatelnými evropskými státy (Rakousko, Belgie, Nizozemsko, Finsko, Dánsko): spotřeba energie byla 1,6krát vyšší, surové oceli 2,6krát větší, cementu 1,8krát větší, objem železniční dopravy 5,7krát vyšší. Výrobu potravin jsme zajišťovali především s použitím 344 kg umělých hnojiv na 1 ha (4. místo v Evropě) a nejvyššími základními fondy na 1 ha v Evropě – tedy příliš draho a neekologicky.

Na polích a ve stájích

Cílem kapitoly je charakterizovat podmínky pro zemědělskou výrobu a její celkové rozmístění na území České republiky. Učitel by měl při práci s tímto tématem vhodně **navázat na učivo o půdách** (viz kapitola Hlavní zdroj obživy). Prohloubení tohoto učiva o zemědělství je pak součástí úvodních kapitol o jednotlivých oblastech v regionální části učebnice. Učitel by měl v hodině aktivně pracovat s mapami školního atlasu České republiky věnovanými rozmístění zemědělské výroby. Při výkladu o transformaci zemědělské výroby je třeba upozornit nejen na potřebné **omezení nadprodukce** zemědělství, ale i na **krajinotvornou funkci** zemědělství. Souvisí to s racionálním využíváním krajiny, tj. pěstovat jednotlivé plodiny v podmínkách, které jsou pro ně nejvhodnější. Je třeba upozornit na negativní důsledky nadměrného používání umělých hnojiv, těžkých zemědělských strojů ap., což se odrazilo v degradaci půdy, v nitrifikaci zdrojů podzemních vod atd.

V období transformace došlo k výraznému poklesu zaměstnanců v zemědělství při růstu produktivity práce. Postupně se **změnila výrobní struktura zemědělství** – snížila se výměra orné půdy ve prospěch luk a pastvin. V potravinářském průmyslu se rozšířil sortiment výrobků a vzrostla i jejich kvalita. Naše zemědělství se ovšem potýká i s řadou problémů. Ceny vstupů do zemědělské výroby (stroje, energie, hnojiva ap.) rostly v uplynulých letech rychleji než výkupní ceny zemědělských produktů. Dotační politika státu není dosud dostatečně propracována a neomezený dovoz silně dotovaných zahraničních potravin

vyvolává odbytové obtíže pro naše zemědělce. Problémy našeho zemědělství se nevyřešily ani po našem vstupu do EU (rozdílné dotační kvóty). Naše zemědělství je však v podstatně lepší situaci než třeba polské, kde pracuje v tomto odvětví asi 1/5 všech ekonomicky aktivních obyvatel (u nás necelých 5 %).

Dary země

Z didaktických důvodů je potřebné nejprve žákům připomenout pojem **přírodní zdroje** jako přírodní krajinné složky, které slouží lidské společnosti k uspokojování životních potřeb. Označujeme jimi zdroje látek (voda, ovzduší, nerostné suroviny), zdroje energie (sluneční, vodní, větrná, jaderná energie, vnitřní energie Země) a zdroje živé přírody (organismy a jejich celky). Některé z přírodních zdrojů jsou nevyčerpatelné (sluneční, vodní a větrná energie), jiné vyčerpatelné obnovitelné (dřevo, voda) nebo vyčerpatelné neobnovitelné (nerostné suroviny, uhlí, ropa, zemní plyn, rudy).

Z výkladu by mělo jasně vyplynout, že naše hospodářství se neobejde bez **dovozu základních surovin** (ropa, zemní plyn, rudy). U pevných paliv doporučujeme upozornit na **trvalý význam uhlí** (černého i hnědého) pro naše hospodářství i na tendenci postupného snižování jeho těžby. Důsledky povrchové těžby uhlí na krajinu jsou podrobněji popsány v kapitole Zjizvená krajina v regionální části. Také v případě uranu došlo k postupnému omezování těžby, mimo jiné i proto, že světové ceny této suroviny byly podstatně nižší než náklady spojené s jeho těžbou u nás. Hydrochemická těžba ložiska Hamr – Stráž pod Ralskem se postupně utlumila, protože způsobovala rozsáhlou kontaminaci podzemních vod. Utlumuje se i hlubinným způsobem těžené ložisko Rudná na západní Moravě. Se vzrůstem ceny uranové rudy v poslední době se však opět objevují úvahy o oddálení definitivního ukončení těžby.

V rámci kapitoly je možno dokumentovat případné **negativní ekologické dopady těžby** nerostných surovin v okolí školy nebo v rámci školního výletu. Učivo této i předcházející kapitoly lze využít v **průřezovém tématu Environmentální výchova** (viz učební text Ekologická a environmentální výchova, NČGS, Praha 2007).

Tradiční i moderní výroba

Cílem kapitoly je **charakterizovat váhu, postavení a úlohu průmyslu** v naší ekonomice. Nejedná se o tradiční výčet jednotlivých průmyslových odvětví a podrobný popis jejich rozmístění. S tím se žáci seznámí v regionální části učebnice vždy ve vstupní kapitole ke každé oblasti. Kromě toho jsou u jednotlivých krajů zařazeny kapitoly charakterizující problematiku a celostátní rozmístění příslušného odvětví průmyslu, které v dané oblasti určitým způsobem dominuje (např. v rámci středočeské oblasti je charakterizován strojírenský průmysl, u Libereckého kraje textilní průmysl, v rámci severní Moravy hutnický průmysl atd.).

Probíhající změny v průmyslu mají za úkol **přizpůsobit jeho strukturu a objem výroby našim podmínkám a možnostem**. Neúměrně vysoký rozsah odvětví těžkého průmyslu, který byl v letech centrálního plánování trvale preferován, se stal jednou z příčin celkového zaostávání naší průmyslové výroby a celé ekonomiky za vyspělým světem a přispěl i ke vzniku určitých problémů v některých oblastech naší republiky. Hutě, závody těžkého strojírenství, chemie ap. vyvolávaly neustále rostoucí tlak na objem surovin a energie. Proto se zvyšovala těžba paliv i výroba elektřiny, ale výsledný hospodářský efekt byl nízký. Odvětví těžkého průmyslu pohlcovala většinu investičních prostředků. Růst výroby byl zajišťován z velké části zvyšováním počtu pracovních sil, méně růstem produktivity práce. Je příznačné, že nejmodernější druhy výrob (elektronika ap.) s vysokou technologickou

nárocností, která se ve vyspělých zemích od 70. let prudce rozvíjela, u nás zůstávala pozadu. Také tradiční odvětví (textilní, sklářský, obuvnický aj. průmysl) technicky stále více zaostávala.

Restrukturalizace průmyslu znamená mj. orientaci na takové druhy výrobků, které jsou dobře prodejné na domácím i světovém trhu. Vstup zahraničního kapitálu, výstavba nových závodů, často budovaných „na zelené louce“, pomáhá tuto situaci řešit.

V této souvislosti je třeba se zmínit, že působením pobídek pro zahraniční investory se podařilo přitáhnout především velké investice do automobilového průmyslu, který tak nabyl u nás dominující postavení. To se ukázalo jako velmi nevýhodné při recesi evropské a světové ekonomiky, která postihla v první řadě toto odvětví. To se nepříznivě projevuje nejen ve starších i zcela nových automobilech, ale zejména v celé škále středních a menších průmyslových závodů, které jsou subdodavateli automobilek.

V rámci kapitoly by se žáci měli seznámit se základním přehledem rozmístění průmyslu u nás – tj. **hlavními průmyslovými oblastmi**. Příznačné je, že historicky vzniklé průmyslové oblasti si i dnes udržují rozhodující váhu. Upozorňujeme, že **není smysluplné zacházet do větších podrobností** z hlediska lokalizace jednotlivých odvětví či výčtu středisek. Souběžně s probíhající transformací hospodářství dochází a i v příštích letech bude docházet k dalším strukturálním i územním změnám v průmyslové výrobě. Odrazí se to v některých případech i v zániku určitých výrob (odvětví) v konkrétním středisku, popřípadě ve vzniku výroby úplně jiného druhu. Také názvy podniků se v současnosti často mění a s výjimkou největších a nejznámějších závodů nemá smysl je od žáků vyžadovat. Výjimkou může být průmysl v okolí školy, který by žáci měli znát podrobněji i s jejich současnými změnami.

Totéž platí u regionálních kapitol. Ani zde **nemá význam zatěžovat paměť žáků** dlouhými výčty průmyslových odvětví a názvy závodů a jejich výrobků. A to z důvodů principiálních (důležitější je, aby žáci pochopili a dokázali vystihnout trendy minulého i současného vývoje než výčty, které v hlavě žáků stejně dlouho nezůstanou) i z důvodů velké frekvence změn v současném transformačním období. Mnoho učitelů se pídí po aktuálních údajích o průmyslové výrobě, jejím rozmístění apod. Tato data jim však tato ani jiná učebnice dnes nemůže poskytnout, protože v současné době ani specialisté na geografii průmyslu tyto údaje nemají v úplnosti k dispozici. Kromě rychlosti změn to způsobuje zejména změna ve statistice, protože soukromé firmy nemají povinnost ani ochotu dávat všechny údaje, které dříve vykazovaly státní podniky.

A na závěr poznámka: Důsledkem změn při přechodu na tržní hospodářství bylo i přijetí **mezinárodní klasifikace průmyslových odvětví** podle metodiky OSN. Ta dělí průmysl do tří základních skupin: těžební; zpracovatelský; výroba a rozvod elektřiny, plynu a vody.

Na zemi, po vodě i ve vzduchu

Smyslem kapitoly je seznámit žáky se **základní strukturou naší dopravní sítě a s úlohou jednotlivých druhů dopravy**. Práce s mapou je zde nezbytnou podmínkou. Učitel by měl zdůraznit růst mezinárodní přepravy přes území naší republiky a prudký nárůst počtu motorových vozidel, z čehož plyne rostoucí zátěž našich komunikací a růst problémů ekologických. Rozšiřování sítě moderních silničních tahů dálničního typu, zvyšování propustnosti hlavních železničních tratí a zrychlení provozu na nich je tedy velmi aktuálním, i když finančně nesmírně nákladným úkolem. Je třeba zajistit i lepší (modernější) propojení naší dopravní sítě se sousedními státy. Po dokončení dálničního spojení Praha – Rozvadov – Norimberk je třeba dokončit i budované či k výstavbě připravované dálniční tahy či komunikace podobného typu jako Praha – Drážďany, Brno – Ostrava – Polsko – skandinávské státy, Praha – České Budějovice – Rakousko či Praha – Hradec Králové – Polsko aj.). Potřebné je také dokončení základních železničních koridorů umožňujících

rychlejší a kvalitnější spojení se sousedními zeměmi. Vyučující by měli sledovat z denního tisku či internetu aktuální stav budování těchto hlavních dálničních i železničních tahů.

V moderním světě hraje nezastupitelnou roli i potrubní doprava. Výstavba ropovodu z Ingolstadtu do Litvínova napojila naše ropovody na západoevropský potrubní systém a odstranila naši jednostrannou závislost na dodávkách ropy z Ruska.

Z didaktických důvodů je vhodné žákům připomenout stále se prohlubující **ekologické problémy** související s dopravními činnostmi v České republice. Vyplývají zejména z provozu motorových vozidel ve velkých městech (zamořování ovzduší prachem a výfukovými plyny, hluk, otřesy a vibrace, znečištění půdy a vod ropnými produkty a jinými chemikáliemi atd.). Je také třeba upozornit na význam výstavby silničních obchvatů měst a doporučujeme žáky aktivně zapojit do **hodnocení dopravní situace** v jejich městě, okrese, kraji.

Služby na vzestupu

Na úvod výkladu této kapitoly je třeba zopakovat a objasnit, co vše pod hospodářský sektor služeb zahrnujeme: osobní dopravu, rekreaci a cestovní ruch, zdravotnictví, školství, vědu, kulturu, finanční hospodářství, obchod a všechny další služby obyvatelstvu. Je třeba zdůraznit, že právě ve službách, jejich rozsahu a úrovni naše republika silně zaostala v letech centrálního řízení za vyspělými zeměmi, ačkoliv úroveň a rozsah služeb je v moderní světě **měřítkem vyspělosti ekonomiky**. Proto také služby procházejí od roku 1989 **nejdynamičtějším rozvojem**. V tomto sektoru našla nové pracovní uplatnění většina pracovníků uvolněných z průmyslu či zemědělství, zde se naskýtají největší možnosti pro uplatnění podnikavosti a iniciativy každého jednotlivce. Na příkladu z místa nebo okolí školy lze dobře dokumentovat rozvoj tohoto sektoru, který ještě není ukončen. Rychlé změny v sektoru služeb provázejí podobně jako průmysl a zemědělství rovněž určité nepříznivé okolnosti, příklady lze bezpochyby nalézt i v okolí místa školy. Žáci by měli z výkladu učitele pochopit **stupňovitý charakter** v rozmístění sítě služeb. Příklady lze nejlépe podat opět z prostředí sídla školy a okolí.

Také zde je třeba při práci ve třídách, kde se používají starší vydání učebnice současně s 3. vydáním, přihlídnout k tomu, že v této kapitole byly provedeny výraznější změny v textu i v grafice.

Česká republika a svět

Učitel by měl v této kapitole zdůraznit právo každého svobodného státu volit si své spojence, obchodní partnery ap., upozornit na násilné přetrhání obchodních, politických, kulturních aj. vazeb, které měla naše republika v meziválečném období s ostatními zeměmi světa, jež nastalo po únoru 1948.

Politické změny na konci 80. let přinesly nejen **otevření hranic**, a tím i možnost svobodného cestování, ale především **nutnost propojit naši ekonomiku** s rozvinutými ekonomikami vyspělých zemí, tedy otevřít se světu. Východní trhy, rozhodující pro náš zahraniční obchod v letech centrálního řízení, sejevily ve většině případů (vlivem nespolehlivosti obchodních partnerů s omezenými možnostmi platit za vyvážené výrobky) jako neperspektivní.

Otevření se světu, tj. umožnění volného obchodu jednotlivým podnikatelským subjektům v oblasti dovozu i vývozu, s sebou ovšem přineslo i řadu problémů. Pestrá nabídka zboží z vyspělých zemí díky rostoucí kupní síle našeho obyvatelstva znamená stále rostoucí objem dovozu nejen potřebné moderní techniky, ale i spotřebního zboží a potravin (dotovaných často vývozní země), což sice na jedné straně zpřijemňuje život našich obyvatel, ale na druhé straně omezuje odbyt našich domácích výrobků (a tím omezuje i rozvoj jejich výroby u nás) a

zhoršuje celkovou obchodní bilanci. Obchodní bilanci českého hospodářství výrazně ovlivnil rozsáhlý rozvoj automobilové výroby u nás. V období recese se však nepříznivě projevuje příliš jednostranná orientace na investice do tohoto průmyslového odvětví a navazujících výrob.

Při výkladu je třeba dbát na objasnění termínu **obchodní bilance** a nezaměňovat jej s termínem celková platební bilance. Zatímco obchodní bilance znamená rozdíl mezi objemem dovozu a vývozu, platební bilance se týká celkového hospodaření státu, tj. objemu všech příjmů (včetně např. přínosu z cestovního ruchu, přílivu zahraničního kapitálu pod.) a výdajů.

Učitelé musí nezbytně k zvládnutí tohoto tématu **sledovat ve sdělovacích prostředcích** aktuální situaci v našem hospodářství, programy vlády na zlepšení obchodní bilance a jejich úspěšnost atd., aby mohli žáky aktuálně informovat o současných problémech a jejich řešení. Žáci by v improvizovaných besedách sami mohli hledat cesty k řešení a učitelé by je mohli nenásilně vést k hledání jejich vlastních možností (např. nekupovat zahraniční zboží jen pro jejich exotickou značku bez ohledu na kvalitu apod.).

Územní členění

Kapitola stručně seznamuje s novější historií administrativního členění a s jeho současnou podobou. Je třeba věnovat zejména **pozornost změnám**, které v proběhly v nedávné minulosti, zejména zániku okresních úřadů a vzniku obcí s rozšířenou působností, tzv. pověřených obcí III. stupně. Je nutné mít na paměti, že sice k 1. 1. 2003 zanikly okresní úřady, ale nebyly zrušeny okresy. Jako statistická jednotka zůstávají v platnosti a ve školním zeměpisu budeme i nadále používat četné statistické údaje za okresy, které jsou v mnoha případech jediné dostupné. Tato situace bude trvat nejméně do příštího sčítání lidu. Bývalá okresní města nadále zůstávají významnými středisky svého zázemí, které si za dobu své existence vytvořily, a budou nadále sídly některých úřadů obsluhujících území dosavadních okresů (např. okresní soudy, policejní ředitelství, statistické úřady, hygienické stanice ad.). Pozornost je třeba věnovat zejména situaci v nejbližším okolí bydliště, tj. přenesení některých pravomocí z okresních úřadů blíže k občanům do pověřených obcí. Žáci by se měli dozvědět, které záležitosti obyvatel jejich obce lze vyřídit v pověřené obci a za jakými je nezbytné dojíždět do krajského města. Žáci by měli také pochopit rozdíl mezi administrativním členěním na 14 krajů a členěním státu na 8 statistických jednotek NUTS II. Úkolem tohoto tématu je rovněž upevnit poznání o rozdílech mezi státní správou a samosprávou a o státním zřízení Česka a jeho hlavních volených orgánech. V těchto bodech je třeba posilovat **mezipředmětové vazby zeměpisu s občanskou výchovou**. Ke grafům srovnávacím postavení krajů by bylo žádoucí se vracet při osvojování si učiva o jednotlivých krajích.

Hlavní město Praha

Protože jde v této kapitole o **hlavní město** republiky, bylo by vhodné s ní seznámit a zvládnout ji se všemi žáky včetně rozšiřujícího učiva. Výklad se soustřeďuje na **zdůraznění střediskových funkcí** města, na nejvyšší stupeň vybavenosti Prahy. Její služby jsou v mnohých oborech určeny nejen pro Pražany, ale pro obyvatele širokého okolí (např. divadla, specializované obchody, střední a vysoké školy atd.). V některých oborech slouží obyvatelům celé republiky (např. nejvyšší stupeň veřejné správy, některé obory vysokoškolského studia, specializované lékařské obory, zastupitelské úřady cizích států atd.). Vyplývají z toho pro Prahu četné **výhody** – snadná dostupnost všech stupňů služeb, velká nabídka pracovních míst s nejvyššími i nižšími kvalifikačními předpoklady a s tím spojená minimální nezaměstnanost (ve skutečnosti nedostatek pracovních sil), vyšší průměrné příjmy apod. Na druhé straně hlavní město přináší svým obyvatelům ve srovnání s menšími sídly i četné **nevýhody**. Kromě

špatného stavu životního prostředí (které je v některých ohledech a v některých situacích horší než v těžebních oblastech severních Čech a severní Moravy) jsou to zejména vyšší finanční nároky na život v Praze (vyšší nájemné a ceny spotřebního zboží, náklady na městskou dopravu atd.) a horší situace v četných složkách společenského prostředí (např. vyšší kriminalita, větší rozšíření drog atd.).

Kromě střediskové funkce Prahy v sektoru služeb je při výkladu třeba zdůraznit i významnou **funkci průmyslovou**, protože Praha představuje největší soustředění průmyslu v naší zemi. Na 0,6 % rozlohy České republiky, kde žije 11,5 % obyvatel státu je soustředěno asi 12 % pracovních příležitostí v průmyslu (ale 25 % míst ve službách). Vedoucím odvětvím je strojírenství, které představuje z pražské výroby téměř 60 %. **Status Prahy** se poněkud změnil novým krajským uspořádáním, když se Hlavní město Praha stalo jedním ze 14 krajů a pražský primátor má současně postavení krajského hejtmána.

Na Karlově mostě

V druhé z kapitol věnovaných Praze se hlavní město představuje především jako nejčastější **cíl cestovního ruchu** – domácího i zahraničního – na našem území. Tak jako v jiných kapitolách regionální části této učebnice se zde věnuje pozornost cestovnímu ruchu nejen v Praze, ale obecně úloze tohoto oboru v ekonomice státu. K pochopení významu slouží též graf vývoje příjmů České republiky z cestovního ruchu, kterého je třeba při výuce využít. Ukazuje též dynamiku rozvoje cestovního ruchu u nás. Žákům je třeba vysvětlit, že cestovní ruch přináší nejen bezprostřední zisky ve formě zvětšení příjmů, ale také podněcuje rozvoj různých druhů služeb (ale i výroby, např. suvenýry apod.), zvyšuje prodej domácích výrobků (sklo, porcelán, ale i pivo, potraviny apod.), přináší množství pracovních příležitostí apod. Působí tak příznivě na rozvoj celého hospodářství. Proto je třeba výchovně působit na žáky ve smyslu potřeby vytvoření dobrých vztahů k cizincům, kteří nám přinášejí užitek. Je vhodné upozornit žáky na záporné příklady vztahu k cizincům (xenofobní projevy extrémních skupin, okrádání cizinců v restauracích, taxicích i na ulicích apod.) a na potřebu získat lepší pověst, která by nám pomohla přilákat ještě více zahraničních návštěvníků, a tím dosáhnout lepších hospodářských výsledků. Může se na tom podílet každý z občanů země, včetně těch nejmladších.

V závěru základního učiva je zmínka o **seznamu památek organizace UNESCO**. Do Seznamu světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO (tak zní oficiální česká verze názvu) zapisuje Mezivládní výbor pro světové dědictví při mezinárodní organizaci UNESCO na návrhy jednotlivých států vybrané nejceněnější přírodní a stavební památky a jejich soubory z celého světa. Z České republiky až dosud byla do tohoto seznamu zapsána kromě Prahy již dalších 11 komplexů či jednotlivých památek (viz text učebnice). Ministerstvo kultury ČR připravuje předložení návrhů na zapsání dalších lokalit do Seznamu světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO. Předběžně se na národní úrovni projednávají i další návrhy. Z přírodních památek není zatím z České republiky v Seznamu žádný objekt. Důvodem je fakt, že u nás příroda bez lidských zásahů prakticky neexistuje. Protože doplňování Seznamu je ve vývoji, doporučujeme, aby vyučující sledovali aktuální stav a mohli žáky správně informovat. Městům a památkám, které jsou v Seznamu zapsány, by vyučující měli věnovat zvýšenou pozornost v rámci učiva jednotlivých krajů.

Rozšiřující učivo upozorňuje ve zkratce na hlavní **pozoruhodnosti hlavního města**. U mimopražských škol by bylo vhodné tuto pasáž využít pro komplexní zeměpisnou exkurzi ve spojení s ostatními vyučovacími předměty nebo pro školní výlet, při němž by se žáci blíže seznámili s hlavním městem. Vyučujícím z mimopražských škol doporučujeme výuku rovněž doplnit projekcí vhodných filmů, diapozitivů či videopořadů o Praze, demonstracemi obrazových publikací a dalších doplňků.

Pražské a polohou blízké školy by měly plně využít základního i rozšiřujícího učiva. Učitelé by žáky měli vést k využití pragensií všeho druhu včetně využití internetu, k získávání informací z různých zdrojů o historických objektech, o kulturních událostech a aktuálních akcích (výstavy, koncerty apod.). Výuku o Praze by bylo žádoucí u těchto škol rozšířit tvůrčí aplikací kapitoly Poznejte své bydliště v této učebnici. (To ostatně platí i pro kapitoly z jiných regionů, u nichž by místní školy měly věnovat svému vlastnímu okolí více pozornosti, než může poskytnout příslušná kapitola.) Součástí výuky všech škol by měla být práce s plánem Prahy ve vhodném měřítku.

Středočeský kraj

Základní učivo kapitoly obsahuje *stručnou charakteristiku* přírodních a socioekonomických poměrů kraje. V rozšiřujícím učivu jsou rozvinutější informace o průmyslu, stručné hodnocení životního prostředí a hlavní cíle cestovního ruchu. Přibližně stejnou strukturu mají všechny ostatní kapitoly uvozující dvoudílné pasáže věnované každému z krajů Česka. S těmito úvodními kapitolami by se měli seznámit všichni žáci, ať už žijí v kterékoli části státu. To nemusí být pravidlem u druhé z kapitol věnovaných témuž kraji (viz kapitolu 2 v této příručce). V případě středních Čech je žádoucí, aby učitelé vynechávající následující kapitolu zařadili do výuky alespoň základní informace o strojírenském průmyslu.

V této kapitole (i v některých dalších) se používá pojem *kmenová oblast* zavedený u nás předním českým geografem prof. Jaromírem Korčákem. Použil jej poprvé ve své významné práci Geopolitické základy Československa (Praha 1938). V naší odborné geografii se od té doby termín užívá a je pro svou srozumitelnost vhodný k zavedení i ve školské geografii. Za kmenovou oblast se považuje území nejstaršího souvislého osídlení, v níž se geografická souvislost obyvatelstva projevuje i geneticky. Vychází z teorie o genetické kontinuitě populací v oblastech pravěkého osídlení opírající se o syntetické vzájemné působení zemského povrchu (přírodních podmínek) a souvislého osídlení obyvatelstva. Ve vývoji trvajícím nepřerušeno po dobu nejméně 200 pokolení spatřuje Korčák nositele samostatného vývoje etnického typu. Taková kmenová oblast je ovšem jen částí etnického celku, jeho genetickým jádrem, nejstarší základnou, odkud se osídlení rozšířilo do oblastí druhotného osídlení označovaných Korčákem za oblasti rámcové (v moderní terminologii bychom řekli periferní). Tolik uvádíme pro bližší vysvětlení. Ve školní výuce vystačíme ovšem s jednoduchou definicí: Kmenové oblasti jsou nejdéle trvale osídlené oblasti na našem území.

K cílům regionálního rozvoje patří dosažení *vyváženého růstu* celého kraje v souladu s principy trvale udržitelného rozvoje. Nezbytné je dobudování infrastruktury. Kraje se dotkne dokončení dálničního okruhu kolem Prahy a stavba dálnice D3. Významná je rekonstrukce železničních koridorů a rozvoj příměstské kolejové dopravy včetně rychlodráhy Praha – Kladno. Důležitým problémem je revitalizace starých průmyslových závodů (zejména Poldi Kladno) a výstavba nových průmyslových zón (např. Kolín-Ovčáry ad.). Potřebné je uskutečnění projektů revitalizace venkova a využití bývalého vojenského výcvikového prostoru Mladá (Milovice).

Automobily a jiné stroje

Zařazení kapitoly o českém strojírenství do regionálního celku středních Čech není náhodné. Toto území se vyznačuje mimo jiné i výrazným seskupením závodů *strojírenského průmyslu*, které hrají rozhodující roli v celkové odvětvové struktuře jednotlivých okresů i řady měst z hlediska zaměstnanosti. Jak upozorňuje již základní text věnovaný průmyslu v obecné části učebnice, automobilka v Mladé Boleslavi je příkladem úspěšné modernizace

výroby pro celý náš průmysl. Vstup dobře vybraného zahraničního partnera spolu s výkonným managementem podniku a kvalifikovanými pracovními silami umožnil podniku v průběhu několika málo let nejen prudký vzestup výroby automobilů a jejich kvality, ale i jejich úspěšné pronikání na světové trhy. A to v tom oboru výroby, kde je konkurence nebývale silná. Je to doklad správnosti nastoupené cesty. Žáky je třeba upozornit na skutečnost, že růst výroby automobilů spojený s tak výrazným exportem umožnil rozvoj i řady dalších závodů v celé republice, které se jako subdodavatelé podílejí na výrobě automobilů (dodávky jednotlivých automobilových dílů a zařízení, textilií, skel atd.).

Je však třeba upozornit také na to, že pobídkový systém podnítil další investory k výstavbě nových závodů automobilového průmyslu (TPCA v Kolíně, Hyundai v Nošovicích u Ostravy a další navazující závody), čímž se česká ekonomika stala až příliš závislou právě na tomto průmyslovém odvětví. Tato jednostrannost se nepříznivě projevila při globální ekonomické recesi, která vypukla na přelomu let 2008/2009.

Strojírenství je a zřejmě i zůstane **hlavním odvětvím našeho průmyslu** – jak z hlediska objemu výroby, tak i zaměstnanosti. Jsou to právě strojírenská odvětví, do kterých směřovala dosud **většina zahraničních investic**, ať již formou modernizace stávajících výrobních zařízení nebo výstavbou nových závodů (např. Borská pole v Plzni, průmyslové zóny v Hranicích na Moravě a jinde). Bylo by však potřeba nesoustřeďovat se jednostranně na rozvoj jednoho výrobní odvětví, ale investice diverzifikovat i do jiných výrob, ale také především do nevýrobní sféry. To by přineslo větší odolnost našeho hospodářství před vnějšími otřesy.

Jihočeský kraj

O této kapitole platí totéž, co již bylo řečeno o krajských kapitolách obecně v oddíle 2 této příručky a také v úvodu ke kapitole Středočeský kraj. Má podobnou strukturu jako kapitola Středočeský kraj a rovněž všechny následující kapitoly představující jednotlivé kraje. U tříd, v nichž se předpokládá vynechání následující jihočeské kapitoly (Okolo Třeboně), je zde třeba zdůraznit **hlavní specifika jižních Čech** – nejméně zalidněný region republiky, rybníkářství, Temelín. Při zmínkách o Šumavě a o Národním parku Šumava je nutné připomenout, že je administrativní hranice krajů přetínají a že oba tyto celky pokračují na území Plzeňského kraje. **K problémům** kraje patří zejména rozdíly mezi centrální částí kraje a některými periferními venkovskými regiony podél státní hranice, na Šumavě a při krajské hranici, které jsou méně rozvinuté. Obtíže působí i sezónnost při podnikání v zemědělství a v cestovním ruchu a chybějící dálniční spojení na Prahu.

Okolo Třeboně

V této kapitole se zaměřujeme na objasnění příčin i důsledků **nízkého zalidnění jižních Čech** a zvláštností jihočeské krajiny, ve které hraje významnou roli i **rekreace**. Proto je kapitola doplněna mapkou rekreačních chalup a chat v České republice. Na ní je možno přiblížit rozlišnou lokalizaci těchto dvou nejrozšířenějších druhů individuální rekreace. Chaty jsou soustředěny více v blízkosti velkých měst (vyniká zejména pražské okolí), rozmístění rekreačních chalup je mnohem rovnoměrnější. Ačkoli jihočeské okresy nevykazují nejvyšší hodnoty v rámci republiky, tvoří výraznou souvislou oblast s vysokou úrovní rekreačního využití. Je vhodné zdůraznit i skutečnost, že Česká republika (zvláště české kraje) je zcela ojedinelá v množství objektů „druhého bydlení“ (rekreačních chalup a chat) v Evropě.

Další specifické „jihočeské“ téma představuje **rybníkářství**. Nejstarší rybníky v ploché krajině jihočeských pánví původně plnily především funkci regulačních a ochranných nádrží před povodněmi. Proto jsou i výrazně hlubší než rybníky stavěné později. Chov ryb se v nich

rozšířil až později, v dobách rozvíjejícího se hospodářství rakousko-uherské monarchie, kdy jihočeský kapr mohl úspěšně konkurovat dováženým mořským rybám. Největší rozsah zaznamenala stavba rybníků v Třeboňské pánvi, kde vznikl jedinečný systém odvodňování v povodí Lužnice. Rybníční soustavy jsou navzájem propojeny důmyslným systémem kanálů a propustí (označovaných jako „stoky“), které byly budovány pouze jednoduchými technickými prostředky. Unikátnost této kulturní krajiny, kde technické zásahy jsou harmonicky sladěny s přírodním prostředím, je dnes chráněna v rámci CHKO Třeboňsko, která je současně i biosférickou rezervací.

„Zlatá éra“ jihočeského rybníkářství začala v druhé polovině 14. století za vlády Karla IV. a vyvrcholila v 16. století, kdy je spojena se jmény a s prací slavných rybníkářů Josefa Štěpánka Netolického a Jakuba Krčina z Jelčan. Soustava velkých jihočeských rybníků je dokonalým systémovým dílem. Nevšední promyšlenost a vzájemná návaznost jednotlivých vodních děl je charakteristickým znakem této soustavy. Zatímco horní tok řeky Lužnice ovládá retenčně hluboký a objemný Staňkovský rybník, další rybníky, Horusický, Opatovický se Spolským, Svět, Káňov a Dvořiště zadržují jarní přítoky ještě dříve, než mohou dosáhnout vlastní koryto řeky Lužnice. Na pravém břehu Zlaté stoky, umělého vodního kanálu, postaveného v letech 1505 až 1538, jsou naproti tomu vybudovány rybníky, do nichž Zlatá stoka ukládá část povodňové vody Lužnice. Jsou to Velký Tisý, Koclířov a Ponědražský. Protože však jejich kapacita a ochranné prostory nepostačovaly pojmout náraz povodňové vody v plném rozsahu, byl o něco později vybudován rožmberským regentem Jakubem Krčínem z Jelčan severovýchodně od Třeboně dnes největší český rybník Rožmberk (1584–1590). Tato průtočná nádrž mimořádně velkého objemu (s hrází dlouhou 2,5 km, vysokou 10 m a místy širokou až 50 m), která přehradila říční koryto řeky Lužnice, by však sama o sobě neodolala náporu kulminující velké povodňové vody. Proto dal Jakub Krčín vybudovat ještě další umělý kanál v soustavě, Novou řeku. Ta odvádí svým 13 km dlouhým korytem přebytečnou vodu z Lužnice do Nežárky.

Když byl v roce 1590 napuštěn rybník **Rožmberk**, největší nejen v českých zemích, ale v celé střední Evropě, čerstvá hráz se hnula pod obrovským tlakem vody a musela být rychle zesílena nižším náspem, podvozem na zevní straně hráze. Z Krčínova rozkazu pracovalo na tomto spěšném díle po 14 dní na 1600 dělníků. Hotová hráz byla potom osazena čtyřmi řadami dubů, z nichž mnohé stojí dodnes. Za velké povodně, způsobené stoletou vodou v září 1890 vlivem mimořádně vydatných několikadenních srážek, zadržela hráz Rožmberka obrovské spousty vod (asi 50 mil. m³ na ploše 22 km²) ze stržených hrází rybníků Adamovského, Vejskoku, Spolského a Světa. Třeboň se ocitla na ostrově, hrozilo největší nebezpečí, ale hráz Rožmberka, geniální Krčínovo dílo, vydržela. Přesto byla zaplavena Praha, částečně stržen Karlův most, zahynulo mnoho lidí, domácích a hospodářských zvířat a vznikly velké materiální škody. Obrovskému přívalu vod odolala hráz i při povodni v roce 2002, kdy akumulací vody v rybníku byl kulminační průtok Lužnice zpožděn o 3 dny a nedošlo proto k jeho střetu s povodňovou vlnou Vltavy a Otavy.

Plzeňský kraj

Kapitola má obvyklou strukturu dvoustran věnovaných jednotlivým krajům. Základní charakteristiku kraje doplňuje rozšiřující učivo, které obsahuje kromě zmínky o významnějších centrech a hlavních cílech cestovního ruchu také pasáž věnovanou nejen plzeňskému, ale celému českému **pivovarnictví** jako významné součásti potravinářského průmyslu s dlouhou tradicí a s exportním významem.

Ve školách, v nichž bude třeba z časových důvodů nebo pro vzdálenost oblastí od bydliště žáků vypustit následující kapitola, je třeba zdůraznit výrazné faktory této oblasti vyjádřené hesly: Šumava, západní pohraničí, Plzeň. Alespoň v těchto bodech by bylo vhodné rozšířit

základní informace podané v této kapitole o některé z podrobností uvedených v kapitole Pohraniční hvozdy. Pro všechny školy by kapitola Plzeňský kraj měla posloužit jako příklad **vývoje osídlení v pohraniční oblasti** (kolonizace, odsun německého obyvatelstva po druhé světové válce, vznik železné opony, revitalizace), který se obdobným způsobem odehrával i v ostatních částech pohraničí, zasahujících do jiných krajů. Právě revitalizace pohraničních oblastí patří k hlavním problémům rozvoje kraje.

Pohraniční hvozdy

Kapitola seznamuje žáky s minulostí a současností horských oblastí našeho **západního pohraničí**. Žáci by si měli uvědomit význam tohoto území jako nejrozsáhlejšího zachovalého lesního komplexu ve střední Evropě. Ústřední pozornost je věnována prostoru **Šumavy**, kde se dnes nejvýrazněji prolínají vlivy dávných i nedávných společenských událostí. Optimálním rozšířením učiva by mohl být školní výlet spojený s komplexní zeměpisnou exkurzí, zejména do Národního parku Šumava, kde jsou v dostatečné míře zachyceny stopy těchto změn – zbytky opuštěných sídel a vojenských objektů, nově se rodící rekreační zařízení i příroda v podobě málo dotčené člověkem.

Při výkladu by zasluhoval pozornost i podrobnější rozbor pojmu **železná opona**. V užším slova smyslu byl spojován se zátarasy na hranici s Rakouskem a SRN, v širším významu znamenal celkovou izolaci našeho státu od západního světa spojenou v pohraničních oblastech i s překážkami rozvoje osídlení a cestovního ruchu. Jeho odrazem je i architektonická devastace sídel, ve kterých nová výstavba sledovala především cíl zajistit „obranyschopnost“ socialistického Československa bez ohledu na estetické hodnoty.

Karlovarský kraj

Základní učivo obsahuje standardní charakteristiky kraje včetně krajského města. Rozšiřující učivo zahrnuje stručnou informaci o dalších významných sídlech a stručnou zmínku o cestovním ruchu. Neobsahuje však jeho hlavní složku, kterou je **lázeňství**. Pokud by z časových či jiných důvodů byla opomenuta následující kapitola Prameny a lázně, je nezbytné do učiva Karlovarského kraje přesunout základní poznatky o lázeňském trojúhelníku a minerálních pramenech obecně. Mezi **problémy** kraje, stejně jako v Plzeňském a Jihočeském, patří zejména vyrovnání úrovně v minulosti zanedbaných pohraničních regionů. Nutné je rovněž řešit omezení nepříznivých vlivů těžby hnědého uhlí a jeho zpracování (tepelné elektrárny, briketárna, chemický průmysl). Chybí rovněž moderní kapacitní spojení s hlavním městem.

Prameny a lázně

V této kapitole se věnujeme tématům **podzemních a minerálních vod** a lázeňství, které spolu vzájemně úzce souvisejí. Zahrnutí těchto okruhů do jedné kapitoly je důležité pro pochopení rozlišnosti prostých a minerálních podzemních vod – vyjasnění otázky „co je to minerální voda, jaký je rozdíl mezi normální a minerální vodou?“ Naše nejdůležitější lázeňská oblast se nachází na severozápadě Čech, proto je tato kapitola přiřazena ke Karlovarskému kraji.

V některých starších publikacích je minerální voda charakterizována jako voda juvenilního původu, tedy vznikající při magmatických procesech v zemských hlubinách. Podle současných názorů je její původ vadózní – jedná se tedy o vodu, která proniká do hlubin infiltrací ze zemského povrchu. **Lázeňství** je tradičním oborem našeho hospodářství, součástí cestovního ruchu. Jeho nejdůležitější střediska by měl každý žák znát. K tomu je určena i

mapka lázní, minerálních a léčivých vod v České republice. Identifikace číslíc označujících sedm největších lázeňských měst by průměrným žákům neměla činit problémy. Pojmenování ostatních vyznačených lázní lze zadat např. formou domácího úkolu.

Ústecký kraj

Vyučujícím, kteří nebudou moci věnovat plnou pozornost následující kapitole Zjizvená krajina, doporučujeme z ní přenést nejdůležitější poznatky do obsahu této kapitoly. Především problematice povrchové **těžby hnědého uhlí** a s ní souvisejícím jevům, zejména těžkému **poškození životního prostředí**, je třeba věnovat více pozornosti, než kolik se jí mohlo dostat v kapitole o Ústeckém kraji. Je třeba poukázat na fakt, že území kraje se do značné míry kryje s vymezením **severočeské pánevní oblasti**. Ta byla nejvíce ze všech částí Česka postižena nevybíravou exploatací vyčerpatelných nerostných zdrojů. Široké negativní důsledky se projevují a ještě dlouho budou projevovat nejen na stavu přírodního a životního prostředí, ale i na ekonomické struktuře a sociálním prostředí včetně nejvyšší míry nezaměstnanosti, zhoršeném zdravotním stavu obyvatelstva (nejnižší střední věk), nejnižším stupni vzdělanosti, vysokém výskytu sociálně patogenních jevů (zvýšená kriminalita, sebevraždnost atd.). Protikladem k devastaci pánevní oblasti jsou některá území s dobře zachovanou přírodou (včetně Národního parku České Švýcarsko), na což učebnice poukazuje v rozšiřujícím učivu.

Nezbytnou podmínkou **rozvoje kraje**, i přes zlepšení situace v jednotlivých složkách, se jeví komplexní řešení životního prostředí, zejména v pánevní oblasti. Omezení těžby a ústup těžkého průmyslu vedl ke vzrůstu nezaměstnanosti. V řadě míst a oblastí se pohybuje kolem 20 % a je nejvyšší v celé republice.

Zjizvená krajina

Tato kapitola upozorňuje na výrazné **interakce mezi přírodní a socioekonomickou sférou** na případu severočeské těžební oblasti. Jde o extrémní případ v rámci našeho státu, svým způsobem i v celé Evropě. Proto by neměla být tato kapitola, v rámci daných časových možností, nikde úplně opomenuta. Zvláštní pozornost by jí měly věnovat severočeské školy. Cílem je poukázat na **rozpor mezi ekonomickými zájmy** při kořistnickém využívání nerostného bohatství a **zájmy ekologickými** v širokém slova smyslu. Nejde pochopitelně jen o masivní destrukci krajiny, znečišťování ovzduší a vod, ale také o **negativní vlivy na člověka**, a to nejen vlivy přímé, ale i nepřímé. Proto je třeba věnovat pozornost i vlivu devastace prostředí na psychiku lidí, na sociální složky životního prostředí.

K povrchové **těžbě hnědého uhlí** v severočeské oblasti přidáváme pro vyučující několik údajů navíc:

V severočeské těžební oblasti se získává asi 80 % hnědého uhlí dobývaného u nás. Sloje dosahují místy mocnosti i 40-50 m, proto se „vyplatila“ povrchová těžba i v hloubkách přesahujících 300 m. Byly vytěženy již více než 3 miliardy tun uhlí, tj. více než polovina celkového geologicky zjištěného množství. Do roku 1950 roční těžba nedosahovala ani 20 mil. t, do roku 1960 se však zdvojnásobila. Vrchol těžby zaznamenaly roky 1983 – 1988 se 72 – 75 mil. t roční těžby. V současnosti (2002) poklesla těžba v Severočeském hnědouhelném revíru na méně než 50 mil. t a do roku 2005 se počítá se snížením těžby asi na 40 mil. t za rok. Více než 95 % se získává povrchovou těžbou, jen zbytek hlubinným způsobem, který se postupně utlumuje. Z vytěženého uhlí se 56 % využívá ke spalování v tepelných elektrárnách. Protože obsah síry je v severočeském uhlí až pětkrát větší než u německého, znečištění ovzduší je extrémní. Ačkoli pánevní oblast zaujímá asi 2 % rozlohy našeho státu, produkuje asi 45 % emisí oxidu siřičitého. Je třeba však připomenout, že od roku 1985 objem těžby i

produkce SO₂ klesal v souvislosti s poklesem objemu celé průmyslové výroby. Po roce 1990 však klesaly emise SO₂ nejen vlivem menšího objemu těžby a odstavením nejzastaralejších elektrárenských bloků, ale také postupným zaváděním nákladných odlučovacích zařízení na ostatních tepelných elektrárnách.

Z technologických obtíží povrchové těžby hnědého uhlí je vhodné upozornit na obrovské přesuny zeminy z nadloží uhelných slojí. Na 1 tunu uhlí se musí vytěžit v některých lokalitách ve východní části až pětinasobek objemu nadložních zemin, které se ukládají zčásti do vytěžených prostor, zčásti na výsypky. Udává se, že vlastní energeticky využitelná část uhlí dnes představuje jen 6–8 % objemu celé těžby včetně skrývky.

Liberecký kraj

Z rozšiřujícího učiva je třeba zdůraznit, že **sklářský průmysl** byl charakteristickým průmyslovým odvětvím na území tohoto kraje, čerpajícím z místních surovinových zdrojů (sklářský písek) a dlouhodobých tradic. Je však třeba upozornit na skutečnost, že sklářský průmysl nejen v tomto kraji, ale i v jiných částech České republiky, silně utrpěl konkurencí levných asijských výrob, ale zejména globální ekonomickou recesí, která vypukla na přelomu let 2008/2009. Vedla k uzavření četných menších podniků, ale dokonce i největšího závodu Crystalex v Novém Boru. To, že se nepodařilo likvidaci sklářské výroby zastavit bude mít dlouhodobé nepříznivé vlivy nejen na zaměstnanost v Libereckém kraji, ale na celou českou ekonomiku, která ztrácí jedno ze svých nejvýznamnějších exportních odvětví.

Pokud by z jakýchkoliv důvodů bylo nutno redukovat výuku o následující kapitole Průmysl dlouhé tradice, je třeba přenést do obsahu této kapitoly alespoň výběr z učiva o **textilním průmyslu**. (Alternativou je jeho zahrnutí ke Královéhradeckému nebo i k Pardubickému kraji, pokud jsou blíže k bydlišti žáků.)

Stejně jako v Ústeckém kraji patří k **problémům** kraje likvidace tzv. ekologické zátěže. Na území tohoto kraje jde zejména o obnovu zničených lesů Jizerských hor a západních Krkonoš. Na Českolipsku probíhá náročná rekultivace území po těžbě uranu, která potrvá několik desetiletí. Mezi problémy se řadí též dosud nedorozřešené využití bývalého vojenského výcvikového prostoru Ralsko.

Průmysl dlouhé tradice

Ve struktuře průmyslu severních i východních Čech dominoval až do konce 2. světové války výrazně **textilní průmysl**. I dnes, kdy byl na většině území vystřídán ve vedoucí pozici strojírenstvím, zůstávají tyto regiony rozhodujícími oblastmi textilního průmyslu celé České republiky. Je to právě toto odvětví, na kterém lze dobře dokumentovat menší péči ústředně řízeného hospodářství odvětvím spotřebního průmyslu. Většina továrních objektů byla ve špatném fyzickém stavu a i strojní vybavení není vždy na úrovni doby.

Textilní průmysl v 90. letech silně doplácel na ztrátu trhů v bývalých socialistických státech. Později byl vystaven velmi silnému konkurenčnímu tlaku jak na domácím, tak i na zahraničním trhu v důsledku masivního dovozu levného zboží pocházejícího především z asijských zemí. Na trhu se objevuje i nekalá konkurence zboží dováženého bez příslušných celních odbavení a s padělanými značkami světových výrobců, se kterým obchodují v malých stáncích tisíce prodejců z asijských států. Je však třeba připomenout, že konkurence levného textilního zboží z asijských zemí (z Číny, Vietnamu, Turecka, Sýrie ad. zemí) se silně projevuje nejen u nás, ale ve všech evropských zemích s tradičním textilním průmyslem. Další pokles výroby textilního průmyslu přinesla i globální ekonomická recese z přelomu let 2008/2009.

Tuto kapitolu lze ve výuce podle potřeby zařadit i v návaznosti na Královéhradecký, event. i na Pardubický kraj.

Královéhradecký kraj

Kromě základní charakteristiky je nezbytné věnovat pozornost ochraně přírody a cestovnímu ruchu na území kraje. Proto pokud některé školy nebudou moci využít vzhledem k nízké hodinové dotaci učivo následující dvoustrany, je třeba do této kapitoly přenést některé důležité informace z partie **Krkonošský národní park**, pojednávající o našem nejstarším národním parku a o ochraně přírody u nás obecně. Z cestovního ruchu je nezbytné připomenout také mimořádné množství kulturněhistorických památek, které se nacházejí na území kraje.

Mezi **problémy** kraje patří zastaralá a již nevyhovující silniční síť, v níž se dlouho opožďovala dostavba dálnice na Prahu a zejména chybí dálniční spojení s Polskem.

V Krkonošském národním parku

Kapitola seznamuje žáky s naším **nejvyšším pohořím a nejvýznamnějším národním parkem**. Součástí rozšiřujícího učiva je přehled kategorií chráněných území, který částečně navazuje i na text kapitoly Živá příroda v této učebnici. Krkonošský národní park je dnes velice exponovaným územím. Zájmy ochrany přírody se zde střetávají s extrémně velkou návštěvností oblasti a negativními účinky **znečištěného ovzduší**. Průmyslové emise poškodily v nedávné minulosti velkou část krkonošských lesů, hlavně v západní části a na severním – polském svahu. Situace se zlepšila po uzavření německých elektráren v okolí Žitavy, které spalovaly nekvalitní hnědé uhlí a lignit těžený v okolí, a odsíření polské elektrárny Turów. Ještě větší škody vznikly v minulosti na lesních porostech sousední oblasti Jizerských hor.

Ochranu přírody komplikují i snahy dalšího rozvoje **cestovního ruchu**. Předmětem střetu jsou projekty nových lanovek a rozšiřování lyžařských sjezdových tratí, které ohrožují nejcennější partie krkonošské přírody.

K podrobnějšímu seznámení s územím Krkonošského národního parku doporučujeme využít turistických map, na kterých jsou vyznačeny i jednotlivé zóny národního parku a významné chráněné lokality. Didakticky cenná je i návštěva této oblasti v rámci školního výletu, lyžařského kurzu či rekreačního pobytu.

Pardubický kraj

Kapitola obsahuje standardní charakteristiku území Pardubického kraje. Navazuje na ni kapitola Od pramenů Moravy k Polabí, která podává bližší seznámení s povrchem a s nejdůležitějším průmyslovým odvětvím Pardubic. **K poloze** kraje je dobré dodat, že leží ve výhodné centrální poloze uprostřed České republiky na důležitém železničním koridoru, avšak k jeho **problémům** patří špatné napojení na kapacitní silniční síť a nedostatečný příliv nových investic do moderní výroby. Za pozornost rovněž stojí, že východními výběžky překračuje zemskou hranici na Moravu (Svitavsko, Moravskotřebovsko a Jevíčko).

Od pramenů Moravy k Polabí

Cílem této kapitoly je rozšíření učiva o zvláštностech a kontrastech uvnitř Pardubického kraje, jehož vymezení zahrnuje výrazně odlišné regiony. Předpokládáme, že podrobnější seznámení s touto kapitolou bude v zájmu především škol nacházejících se v této oblasti nebo jejím blízkém okolí. Na druhé straně jsou zde obsažena témata, která svým významem

překračují rámec Pardubického kraje – **Polabí** a jeho zemědělský význam a charakteristika **chemického průmyslu** České republiky, mezi jehož nejdůležitější střediska patří právě Pardubice.

Pokud by kapitola nebyla zařazena do standardního výukového scénáře, doporučujeme alespoň heslovitou prezentaci těchto okruhů v rámci základní kapitoly Pardubický kraj.

Vysočina

Kraj Vysočina je územní jednotkou, která existovala již v období 1949–1960 pod názvem Jihlavský kraj. Přestože se rozprostírá podél historické zemské hranice Čech a Moravy, je přirozeným geografickým a kulturně historickým regionem s jednotnými přírodními podmínkami i hospodářským vývojem.

Pozornost doporučujeme věnovat vysvětlení pojmů Českomoravská vrchovina (orografická resp. geomorfologická jednotka, kde označení **vrchovina** vyjadřuje typ povrchu s členitým reliéfem, s vnitřní výškovou členitostí 150 – 300 m, ležící obvykle v nadmořských výškách 600 – 900 m) a **Vysočina** (místní název oblasti). V žádném případě nelze připustit geograficky nesprávné označení Českomoravská vysočina, které je, bohužel, často nesprávně používáno ve sdělovacích prostředcích. Pojem **vysočina** je v geografii vyhrazen pro hierarchicky vyšší jednotky, např. Česká vysočina.

V rámci České republiky se Vysočina vyznačuje rychlým hospodářským vývojem. Pro rozvoj průmyslu v oblasti Vysočiny mělo větší význam vybudování nové železnice v 50. letech než pozdější dálnice. Její vliv se projevil nejvíce na Žďársku (zejména vybudováním velkého strojírenského závodu ve Žďáru). Město Ždár nad Sázavou se stalo po Havířově druhým nejrychleji rostoucím městem, z necelých 5000 obyvatel v roce 1950 se zvětšilo na 23 000 obyvatel v roce 1991. Zároveň zastínilo historicky významnější Nové Město na Moravě, které zůstalo stranou nového dopravního tahu.

Elektřina z různých zdrojů

Při práci s touto kapitolou je třeba zdůraznit mimořádný **význam energetiky**, resp. výroby elektřiny a tepla pro moderní hospodářství. Je třeba připomenout, že to byly právě tepelné elektrárny, které v letech intenzivního rozšiřování těžkého průmyslu ovlivňovaly svými emisemi rychle se zhoršující stav životního prostředí u nás. Skutečnost, že v 2. polovině 90. let došlo k odstavení více než 2000 MW instalovaného výkonu zastaralých uhelných elektráren ČEZ nákladem větším než 50 mld. Kč, znamenala výrazné zlepšení stavu životního prostředí, a to nejen v severočeské oblasti.

Výraznou změnou v české energetice bylo uvedení do provozu JE Temelín. Při výuce je vhodné využít tohoto tématu k debatám o výhodách a nevýhodách jednotlivých způsobů získávání elektrické energie, pokusit se získat objektivní informace zejména i jaderné energetice, která je předmětem odborných, politických i laických debat nejen u nás.

Je třeba poukázat i na možnosti využití alternativních zdrojů energie (větrné, vodní, sluneční, energie biomasy, geotermální energie). Jsou sice u nás vlivem přírodních podmínek omezené, přesto jejich využití je u nás dosud na nízké úrovni a jejich možnosti nejsou zdaleka vyčerpány. Velkou pozornost je třeba věnovat úsporám elektrické energie, které jsou reálné modernizačními strojnými zařízeními, zateplováním objektů ap. Zde je vhodné formou besedy s žáky posoudit, jak sami můžeme přispět k úsporám ve spotřebě elektrické energie.

Jihomoravský kraj

Jižní Morava tvoří oblast chráněnou od severu a zcela otevřenou klimatickým vlivům přicházejícím od jihu. Proto má v celostátním srovnání vysoké roční průměrné teploty (Brno 8,6 °C, Mikulov 9,3 °C) a kvalitní půdy včetně černozemí. Je **významnou produkční oblastí našeho zemědělství**. Je vhodné žákům připomenout výhodné podmínky k zemědělství, které podpořily vznik moravské kmenové oblasti (viz komentář ke kapitole Středočeský kraj v této příručce). Jedinou nevýhodou pro zemědělství jsou nižší průměrné atmosférické srážky (Podyjí pod 500 mm, Brno pod 550 mm ročně), protože oblast leží ve srážkovém stínu Českomoravské vrchoviny (a částečně i Alp).

Pokud bude nutné v některé třídě redukovat učivo z následující dvoustrany, je nezbytné věnovat v rámci kapitoly Jihomoravský kraj více pozornosti druhému největšímu městu České republiky – Brnu.

Na veletrh do Brna

Brnu by měly věnovat pozornost i třídy a školy, v nichž se přistupuje ke krácení výuky v rozvíjejících kapitolách věnovaných jednotlivým krajům. **Druhé největší město republiky**, významné průmyslové, dopravní, veletržní, kulturní a sportovní centrum s nadstandardním vybavením všemi druhy služeb si to bezesporu zaslouží. Zvláště je třeba vyzvednout, že Brno je po Praze jediným městem, které je **sídlem některých ústředních úřadů**. Z nich největší význam má Ústavní soud, nezávislý nejvyšší orgán chránící ústavnost v naší zemi. Sídlí tu i nejvyšší stupeň hierarchie našeho nezávislého soudnictví – Nejvyšší soud ČR a také Úřad pro kontrolu hospodářské soutěže a ochránce veřejných práv (tzv. ombudsman).

Průmyslových odvětví, která mají v Brně významné zastoupení, je pochopitelně více, než uvádí učebnice. Nezmiňuje se o elektrotechnickém, chemickém a papírenském průmyslu, o výrobě stavebních hmot (např. cementárna) atd. Autoři však nepovažují za vhodné, aby se žáci učili nazpaměť výčty průmyslových odvětví zastoupených v jednotlivých městech či oblastech. Takové memorování je jednou z příčin, proč zeměpis často ztrácí na své oblíbené právě při vyučování tematického okruhu zeměpisu vlastní země. Výčet tří odvětví v případě Brna (strojírenský, textilní a potravinářský průmysl) považujeme za maximum. Proto je zařazen až do rozšiřujícího učiva a zdaleka není nutné jej bezpodmínečně zvládnout. Pro průmyslovou charakteristiku Brna na základní škole zcela postačuje, když si žáci zapamatují, že profilujícím odvětvím průmyslu v Brně je strojírenství.

Pozor: Tato poznámka platí nejen v případě kapitoly Na veletrh do Brna, ale obecně u všech ostatních kapitol, a to nejen u výčtů průmyslových odvětví!

Olomoucký kraj

Při výkladu je vhodné poukázat na nápadně protáhlý tvar, výškovou členitost a rozdílné krajinné typy vyskytující se na území kraje, na nápadné rozdíly mezi jádrovou oblastí (Haná) a periferními oblastmi ležícími zejména v oblasti Hrubého Jeseníku. Proto mezi hlavní **problémy** kraje patří velké ekonomické a sociální rozdíly v úrovni jednotlivých částí kraje. Nejvýraznější je zaostávání území bývalého okresu Jeseník s velmi špatnou dostupností, nedostatkem pracovních příležitostí, a tím i s vysokou nezaměstnaností. Jeho rozvoji brání především nedostatečná infrastruktura, a to nejen směrem k ostatnímu území kraje, ale i do sousedního Polska.

Pokud bude nezbytné redukovat výuku na úvodní kapitolu této oblasti, je třeba z následující kapitoly zdůraznit alespoň základní informace o Hané a o městě Olomouc. Lze doporučit také alespoň minimální pozornost věnovat otázce národopisných oblastí.

Na té naší Hané

Kapitola kromě seznámení s vlastní Hanou, připomínky našich hlavních národopisných oblastí a představení významného města Olomouce přináší i některé další obecnější informace. Protože Haná patří k hlavním zemědělským produkčním oblastem v České republice, na jejím příkladu se zde prezentuje i vývoj vlastnických poměrů v našem **zemědělství**. Současný stav dokumentuje připojený jednoduchý graf.

V rozšiřujícím učivu je zahrnut odstavec, který upozorňuje na naše nejcennější kulturněhistorické památky soustředěné v nejzachovalejších jádrech historických měst chráněných formou vyhlášení **městských památkových rezervací**. (Vyhlášeny byly tyto rezervace: Brno, České Budějovice, Český Krumlov, Domažlice, Františkovy Lázně, Horšovský Týn, Hradec Králové, Cheb, Jičín, Jihlava, Jindřichův Hradec, Josefov, Kadaň, Kolín, Kroměříž, Kutná Hora, Lipník nad Bečvou, Litoměřice, Litomyšl, Locket, Mikulov, Moravská Třebová, Nové Město nad Metují, Nový Jičín, Olomouc, Pardubice, Pelhřimov, Plzeň, Praha, Prachatice, Příbor, Slavonice, Štramberk, Tábor, Telč, Terezín, Třeboň, Ústěk, Znojmo, Žatec.) Městským památkovým rezervacím, zejména v širším okolí bydliště a školy, by se měla věnovat při výuce zvýšená pozornost.

Moravskoslezský kraj

Kraj zahrnuje nejsevernější části Moravy zasahující severně od Moravské brány na Ostravsko a většinu jižní části Slezska, která připadla po roce 1918 Československu. Ta měla až do roku 1928 status země v rámci ČSR, později byla součástí země Moravskoslezské.

Mezi hlavní **problémy** kraje patří vysoká nezaměstnanost, která je o to horší, že osoby uvolněné z hornictví a hutnictví mají sníženou adaptabilitu a obtížně se rekválifikují. Překážkou rozvoje je degradace životního prostředí. Útlum těžkého průmyslu výrazně snížil emise a zlepšila se i kvalita vodních toků, ale zvláště na Karvinsku způsobilo poddolování rozsáhlé destrukce a devastace krajiny (poklesy i přes 30 m postihly třetinu území bývalého okresu Karviná). Z desítek hald byly od konce 20. století některé zlikvidovány, především v Ostravě, přesto však nadále tvoří krajinné dominanty, stejně jako opuštěné průmyslové areály (doly, hutě, těžká chemie). K jejich využití se obtížně získávají investoři, a to i pro centrum Ostravy. Také připravené tzv. průmyslové zóny nové investory zatím příliš nelákají. Příčinou je i to, že doprava trpí excentrickou polohou kraje. Zlepšení přinese teprve dobudování dálnice D 47 až k polské hranici, ale i dalších komunikací. Rozvoj cestovního ruchu naráží v Beskydách a Jeseníkách na interakci se zájmy ochrany přírody.

V případech, kdy vyučující zvolí zkrácení učiva o této oblasti, měli by z obsahu následující dvoustrany využít pro výuku některé informace v ní obsažené. Zejména jde o základní údaje o průmyslové a sídelní **ostravské aglomeraci** z kapitoly Doly a vysoké pece. Také zde lze využít základní charakteristiky nejvyšších moravských a slezských pohoří z kapitoly Pohoří Moravy a Slezska.

Doly a vysoké pece

Od doby první průmyslové revoluce, kdy se **uhlí** stalo hlavním energetickým zdrojem, se oblasti disponující touto surovinou stávaly ohnisky průmyslového rozvoje. I u nás Ostravsko postupně vyrostlo v jednu z hlavních základů nejen těžby uhlí, ale i řady na ni úzce navazujících výrobních odvětví. Velké energetické nároky hutnického průmyslu, chemie a těžkého strojírenství ovlivňovaly celosvětově lokalizaci jejich závodů do bezprostřední blízkosti uhelných revírů. Vysoká kvalita uhlí z ostravsko-karvinského revíru, jeho koksovateľnost, znamenala již v první polovině 19. století vznik prvních hutních závodů na tomto území a jejich postupný rozvoj do úrovně kombinátů. V návaznosti na ně vznikala chemický průmysl

(dehtochemie jako někdejší základ naší organické chemie), závody těžkého strojírenství (Válcovny železa ve Frýdku-Místku) ap. V letech centrálně řízeného hospodářství směřoval do této oblasti značný objem investic určený jak na rozvoj těžby, tak i hutních výrob. „Ocelové srdce republiky“, jak bylo Ostravsko nazýváno, kromě nárůstu pracovních sil, a tedy i počtu obyvatel, ovšem platilo za intenzivní průmyslový rozvoj silným zhoršováním stavu životního prostředí a rozsáhlými devastacemi krajiny. **Útlum** uhelné těžby od konce 80. let společně s postupnou modernizací hutních výrob tuto situaci částečně zlepšil, na druhé straně však vytvořil vyšší počet nezaměstnaných, než je celostátní průměr. Restrukturalizace průmyslových aktivit zde nadále pokračuje.

Zlínský kraj

Na příkladu tohoto kraje lze dobře dokumentovat, jak výrazně **rozdílné přírodní podmínky** (moravské úvaly – Bílé Karpaty, Jeseníky, Beskydy) ovlivňují osídlení, dopravní síť i hospodářství. K závažným problémům kraje patří nedostatečné napojení na dálniční síť. Zdůraznit je třeba i krajinářsky a kulturněhisto-riccky zajímavé oblasti a místa (Valašsko, archeologické vykopávky v okolí Uherského Hradiště apod.).

Cílem kapitoly je rovněž charakterizovat rozmístění dalšího z tradičních odvětví našeho **průmyslu – kožedělného**. Zařazení do tématu kraje je logické, neboť jak historicky, tak i v současnosti je zde soustředěna rozhodující část závodů tohoto odvětví. Vedle seznámení se se strukturou obuvnického a kožedělného průmyslu je důležité i zhodnocení Tomáše Bati jako průmyslníka světového významu, který ovlivnil vývoj celé dříve značně chudé části Moravy a který se výrazně prosadil během svého života i mimo území naší republiky. I dnes má firma Baťa, řízená z Kanady, celosvětovou výrobní a distribuční síť. Přes významné postavení ve světové výrobě obuvi i tato velmi silná firma musí čelit konkurenci levných výrobků přicházejících z asijských zemí. Té podlehly i jiné závody v tomto kraji.

Pohoří Moravy a Slezska

Vedle seznámení s podobou hlavních pohoří severní Moravy – Hrubého Jeseníku a Moravskoslezských Beskyd – si v této rozšiřující kapitole klademe za cíl vysvětlit **rozdílnost** fyzickogeografických poměrů dvou hlavních orografických jednotek naší republiky – **České vysočiny a Karpat**. V rozšiřujícím učivu si podrobně všímáme Karpat, nejen na Zlínsku. Celkové vymezení a členění Karpat navazuje na znalosti ze zeměpisu Evropy.

Celkově větší členitost reliéfu Karpat lze dobře poznat při práci s turistickými mapami – například porovnáním výškových rozdílů v oblasti Lysé hory s obdobnými poměry v Hrubém Jeseníku. Na podrobné turistické mapě Moravskoslezských Beskyd rovněž vynikne nespojitost hřebene v jejich nejvyšší části – jednotlivé vrcholy (Radhošť, Kněhyně, Smrk, Lysá hora, Travný a Ropice) vytvářejí samostatné masivy, které jsou odděleny hlubokými říčními údolními. Málo odolné sedimenty (hlavně pískovce) snadno podléhají hlubkové erozi řek, které zpětnou erozi posunuly rozvodí až k česko-slovenské hranici (vedlejší hřeben Moravskoslezských Beskyd s vrcholy Velký a Malý Polom). Obdobné projevy zpětné eroze jsou patrné i v povodí Vlárky, která jako jediný přítok Váhu zasahuje hlouběji na moravské území.

Poznejte své bydliště

Kapitola se svou funkcí v soustavě učiva, svými vzdělávacími a výchovnými cíli a tedy i koncepcí obsahu, která z funkce a z cílů vyplývá, odlišuje od ostatního textu učebnice. Smyslem kapitoly je především **usměrnit zájem žáků na prostředí, v němž žijí**. Znamená to

rozšířit jejich znalosti o přírodních a sociálních složkách prostředí včetně kvality těchto složek, obohatit jejich vědomosti o kultuře a tradicích v historickém pohledu a přivést je k vlastním úvahám o budoucnosti. K hlavním výchovným cílům této kapitoly patří zejména snaha vytvořit u žáků aktivní vztah k životnímu prostředí, nabídnout jim širší zájmy souvisící s ušlechtilými životními hodnotami (historie, kultura, kvalita života), které by se měly v budoucnu projevit ve způsobu života dnešních žáků. Významným cílem je také dovednost základním způsobem hodnotit životní prostředí, schopnost posuzovat předložené návrhy řešení nebo se samostatně vyjadřovat k existující situaci v místě bydliště i k jeho perspektivám.

Tematický celek Poznejte své bydliště rozhodně není určen k výuce v jedné nebo dvou vyučovacích hodinách na konci školního roku, jak by snad mohlo napovídat umístění textu v učebnici. S ohledem na výše uvedené cíle a především na smysl tematického celku je třeba **rozvrhnout** jeho **obsah rovnoměrně** nebo podle potřeb ostatních tematických celků **do celého roku**. Znamená to umístit části kapitoly do vhodného kontextu a celek dále propracovat způsobem odpovídajícím specifikům prostředí v místě bydliště.

K didaktickému ztvárnění částí učebního textu:

Úvodní otázky jsou zvoleny tak, aby vyjadřovaly hlavní novější přístupy k obsahu i metodám výuky zeměpisu stojící ve zřetelném kontrastu k tradičnímu pojetí poznávání vlasti, které je po léta soustředováno především na registraci objektů a částečně též na vysvětlování procesů. Uvedené otázky usměrňují myšlení a zájmy žáků k širším souvislostem geografického hodnocení místního regionu. Jsou zároveň určitým návodem pro učitele, jak přistupovat k formulaci dalších otázek:

a) **Poznávání se opírá o znalost historie a směřuje do budoucna.** Nejde při tom pouze o konstatování minulých dějů a sdělování plánů. Učitel by se měl pokoušet o postižení historických kořenů soudobého stavu společnosti a o perspektivní pohled na proměny životního prostředí z hlediska kvality života lidí.

b) Žáky je zapotřebí učit **vnímat prostředí z hlediska stupně jeho zachovalosti** nebo narušenosti lidskou činností a podle úrovně estetických kvalit jeho přírodních i sociálních složek.

c) **Znalost chráněných přírodních objektů a území** se zachovanými přírodními celky je stejně významná jako **znalost kulturních památek a objektů s kulturními** (historickými i současnými) **hodnotami**. Obecný tradiční přístup preferující ochranu přírody je zapotřebí překonat zvýšeným důrazem na vnímání kulturních hodnot, a to především v místě bydliště jako v prostoru důvěrně známém. Na příkladu místních přírodních i kulturních hodnot lze názorně demonstrovat nejen jejich roli v životě člověka a jejich širší společenské funkce, ale lze také sledovat jejich proměny včetně možnosti občanů vyjadřovat se k jejich stavu a budoucnosti.

d) Významnou součástí výuky zeměpisu je **hodnocení životního prostředí**, a to nejen z hlediska výčtu narušenosti ovzduší, vodstva a biosféry včetně půd eventuálně s uvedením zdrojů znečištění, ale v nejširším pojetí pohledu na přímý vliv stavu přírodních a sociálních složek místního prostředí a na kvalitu života lidí (zdravotní stav, využití volného času, vztah lidí k přírodě, kvalita obytného prostředí atd.).

e) **Na příkladu místního regionu** mohou žáci nejlépe pochopit strukturu, uspořádání a funkce regionu nebo sídelního útvaru, mohou se pokoušet o vlastní pozorování a jednoduchá hodnocení, mohou dokonce sami navrhnout určitá řešení. V této souvislosti by měli s ohledem na svou vyspělost **poznávat hlavní problémy místa svého bydliště** a zajímat se o řešení těchto problémů. Vyspělejší žáci tak poznávají možnosti, jak se účastnit věcí veřejných, jsou inspirováni k zájmu o politický život a k aktivnímu vztahu k životnímu prostředí.

f) Tradiční požadavek na žáka – **dovednost číst mapu** (tato dovednost bohužel často setrvává jen na úrovni skutečného čtení v rámci lokalizace objektů na mapě) je zapotřebí

obohacovat o dovednost **načrtnout vlastní nákres** či schéma, zaznamenat určitou situaci, vyjádřit jednoduše například funkci území nebo směry pohybu v regionu atd.

Kde leží váš okres?

Úlohy (otázky) jsou sestaveny tak, aby obsáhly v jednoduchých rysech **hodnocení geografické polohy** na úrovni okresu. Pro nedostatek místa nejsou v učebnici zařazeny otázky zkoumající geografickou polohu města, vesnice nebo městské čtvrti (viz dále). Tato část výuky místní oblasti (a obce) je významná nejen pro poznání nejzákladnějších souvislostí zkoumaného území v širším prostoru, ale také pro pochopení významu geografické polohy při hodnocení jiných území a sídelních útvarů na stejných a vyšších hierarchických úrovních.

Učitel má příležitost seznámit žáky (na příkladu známého území) s konkrétními důsledky vyplývajícími z geografické polohy pro život lidí a opakující se jevy uplatnit při výuce o jiných regionech.

Uvedené úkoly a jistě i mnohé další otázky formulované na základě dobré znalosti místního regionu jsou zároveň příspěvkem k obohacení tradičního školského pojmu zeměpisná poloha, který je bohužel často chápán jako poloha v síti rovnoběžek a poledníků. Širší chápání polohy ve výše uvedeném smyslu obohatí nejen rozhled žáků, ale přispěje k celkovému zvýšení úrovně vzdělávání v pojetí samotného učitele. (Viz též komentář v této příručce ke kapitole Země v srdci Evropy, pojednávající o poloze celého státu.)

Náměty pro otázky a úkoly vhodné k zkoumání geografické polohy města, městské čtvrti nebo vesnického sídla:

- Poloha městské čtvrti nebo sídliště v rámci města, výhody a nevýhody této polohy.
- Poloha vesnice vůči nejbližším městům zajišťujícím obyvatelům vesnice služby (obchody, zdravotnická zařízení, školy, kultura, speciální služby) s rozlišením denních, týdenních a dlouhodobých potřeb.
- Spojení sídelního útvaru s okresním a krajským městem, s hlavním městem Prahou.
- Napojení na železniční a dálniční síť.
- Napojení na evropskou dopravní síť.
- Poloha vůči rekreačním oblastem a územím se zachovaným přírodním prostředím.
- Náčrty polohy sídelního útvaru v dopravní síti, v sídelní struktuře.
- Náčrt polohy z hlediska vyjížděky a dojížděky (zaměstnání, školy a další služby)
- Náčrt polohy vůči rekreačnímu zázemí města.
- Náčrt polohy vůči místům s výrazně poškozeným životním prostředím (poloha zdrojů znečištění, převládající směr větrů, skládka a vodní tok apod.).

Jak blízko máte k přírodě?

Smyslem této kapitolky je připomenout žákům **význam přírodních složek krajiny** pro život. Ve výuce zeměpisu se většinou tyto složky pouze vyjmenovávají a různým způsobem charakterizují. Úloha uvedená v této učebnici propojuje čtení plánu města a turistické mapy s hodnocením přírodních složek prostředí v okolí bydliště. Hovoří se zde o ekologické a estetické hodnotě krajiny: učitel je tím nucen sám takové hodnocení provést a následně připravit a realizovat terénní cvičení.

Jak kvalitní je naše obytné prostředí?

Téma se vztahuje ke zcela novému okruhu zájmu geografického vzdělávání, k **hodnocení kvality života**. Nemá-li učitel setrvat jen na málo účinných proklamativních informacích

týkajících se kvality života (ve smyslu: co by se mělo a co se nemá), měl by se této tematice věnovat právě v rámci poznávání místa bydliště.

Kromě otázek uvedených v učebnici lze doporučit rozmanité **netradiční metody výuky**: debatu na aktuální téma, formulace představ o vlastním budoucím obytném prostředí, terénní cvičení v obytné čtvrti, kreslení nebo fotografování ukázek typického obytného prostředí v místě školy (čínžovní dům předválečného typu, panelový dům na sídlišti, rodinný domek se zahradou, luxusní vila, zachovaná venkovská chalupa, venkovský rodinný domek s městskými prvky atd.). Kreslení nebo fotografování obytného prostředí a jeho následné hodnocení přispívá účinně k poznávání místního regionu ve vývoji a přivádí žáky k vnímání vlastního životního prostředí. Příležitostně může být hodnoceno také typické rekreační prostředí, školní a pracovní prostředí.

Jak se hospodaří v místě vašeho bydliště?

Otázky a úkoly jsou formulovány tak, aby usměrňovaly pozornost žáka pouze na to nejvýznamnější a nejtypičtější. Jsou zde uplatněny výše zdůrazněné novější přístupy k pojetí výuky zeměpisu místního regionu, zejména **zdůraznění polohového potenciálu** území či sídelního útvaru, připomenutí vztahu hospodářství a kvality životního prostředí, zdůraznění významu služeb, diskuse o aktuálních problémech.

Nejbližší městská památková rezervace

Zařazení netradičních úkolů týkajících se poznávání blízké městské památkové rezervace není v učebnici náhodné. Smyslem tohoto tématu je usměrnit pozornost žáků na **kulturní hodnoty** českých historických měst, které jsou nejvýznamnějším objektem zahraničního cestovního ruchu. Žák především pozná pojem **městská památková rezervace** (viz též kapitola Na té naší Hané...). V rámci výuky ostatních tematických celků může pak například při domácí přípravě a za součinnosti rodičů vyhledávat další městské památkové rezervace v České republice. Tato činnost, která má značný vzdělávací i výchovný význam, rozšiřuje kulturní rozhled žáků a povyšuje jejich zájmy. Vhodně formulovaný úkol může vést k tolik potřebné integrované výuce, v níž budou propojeny vědomosti z historie, zeměpisu, umění a architektury, eventuálně i z literatury.

Ačkoliv nemá toto téma v rámci výuky zeměpisu České republiky zatím tradici, je jeho hodnota bezesporu srovnatelná s tématy školou po léta považovanými za nejvýznamnější.

Poznámky k metodice výuky

Pro výuku tematického celku Poznej své bydliště, který by měl **prostupovat učivem všech ostatních tematických celků** a být doplňován podle potřeb vyplývajících ze zvláštností obcí a regionů, lze doporučit uplatnění několika základních přístupů:

a) Při výuce zeměpisu místního regionu a sídelního útvaru, v němž sídlí škola nebo který je bydlištěm žáků, je zapotřebí důsledně **propojit** obě základní složky poznávání – **složku informační a složku praktickou** zaměřenou na pozorování a zjišťování situace, registraci, popis a grafické znázorňování skutečnosti, dále na jednoduchá hodnocení z hlediska různých kritérií, diskusi a návrhy zlepšení stavu či řešení konfliktních situací.

b) Zeměpis místního regionu by měl mít zřetelné **zaměření výchovné**, tj. výuka by měla ovlivňovat názory, postoje, citové vztahy, zásady chování v přírodě i ve společnosti, ochotu angažovat se pro věci veřejné a zvláště pro životní prostředí.

c) V protikladu k tradicím našeho školství, v nichž je zakořeněno systematické poznávání založené na širokých informacích orientovaných na základní charakterizace jednotlivých

složek krajiny, by měl zeměpis místního regionu vést postupně *k poznávání většího detailu* v širokých souvislostech.

d) *Zeměpis místního regionu* by měl být *koncipován* pokud možno *integrováně*, tj. se zapojením širších poznatků zasahujících jednak do učiva jiných vyučovacích předmětů (dějepis, přírodopis, občanská výchova, literatura, umění), jednak čerpajících z nejrůznějších oborů lidské činnosti, pokud se významnějším způsobem podílejí na chápání společenského vývoje v regionu nebo ve zkoumaném sídle.

Výuka zeměpisu místního regionu by neměla být svázána žádným schématem ani návodem. Měla by se stát *učitelovým osobním dílem*, v němž prokáže nejen velmi dobrou znalost území, ale také svůj vztah k němu a schopnost vzbudit zájem o místní prostor také u svých žáků. Využívá k tomu všech možností k přímým zeměpisným cvičením a pozorováním v místní krajině a k zeměpisným exkurzím v regionu. Vhodnými pomůckami k tomu jsou i pracovní sešity Praktický zeměpis a Krajina a přírodní prostředí z produkce NČGS.

Opakování

Kapitola obsahuje otázky a úkoly, které lze využít pro souhrnné procvičování znalostí žáků v ústním i písemném zkoušení. Otázky jsou řazeny v posloupnosti jednotlivých kapitol učebnice. Většina otázek slouží k procvičování tematického okruhu obecné části (otázky 1 – 59), některé z nich jsou zároveň použitelné i v prověřování znalostí tematického okruhu regionální části.

Česká republika v číslech

Oddíl zahrnuje výběr tabulek a údajů podávajících *základní fakta* o naší republice. Ve 3. vydání byly tabulky a některé údaje proti předchozím verzím poněkud rozšířeny. Většina údajů o obyvatelstvu a hospodářství se vztahuje k rokům 2007, který byl jako poslední k dispozici v době přípravy 3. vydání učebnice. Pro rozšíření nebo aktualizaci uváděných údajů doporučujeme používat jednotlivé Statistické ročenky České republiky nebo ročenky Životní prostředí České republiky vycházející každoročně a zejména širokých možností vyhledávání aktuálních údajů na internetu. *Tabulky nejsou určeny pro aktivní studium ani pro prověřování znalostí* žáků, ale pro ilustraci některých faktů uvedených v jednotlivých kapitolách, k zadávání samostatných prací žákům s hlubším zájmem o předmět apod.

Výchovné a vzdělávací strategie

Nově zařazená pasáž, která nebyla obsahem předchozích vydání, není určena žákům, ale učitelům na pomoc s učivem zeměpisu České republiky v duchu Rámcového vzdělávacího programu základního vzdělávání. Učitele by měla motivovat k rozvoji klíčových kompetencí žáků.

Rozpracované výstupy podle vzdělávacího oboru Zeměpis (Geografie)

Také tato nová pasáž, poprvé zařazená do 3. vydání učebnice Zeměpis naší vlasti, vychází z Rámcového vzdělávacího programu základního vzdělávání. Obsahuje návrhy možných rozpracovaných zeměpisných školních výstupů, které mohou učitelům pomoci při zpracování vlastních učebních osnov zeměpisu ve školním vzdělávacím programu (ŠVP ZV). Z hlediska náročnosti jsou nastaveny dosti maximalisticky, aby splňovaly i požadavky v nižších ročnících víceletých gymnázií. Pro učitele základních škol jsou vodítkem pro nastavení požadavků na úrovni vlastních školních programů ve vzdělávacím předmětu Zeměpis (Geografie).

Učitelům může při sestavování školních vzdělávacích programů výrazně pomoci také rozšířené a upravené vydání příručky **Základy zeměpisných znalostí** (NČGS, 2. vydání, Praha 2006).

5. Řešení vybraných otázek a úkolů z jednotlivých kapitol

- Strana 5 – otázka 7: vzdálenost na atlasové mapě 28 cm, při měřítku 1:1 500 000 = cca 320 km; podle údaje v Autoatlase ČR 515 km
- Strana 9 – otázka 9: Pravčická brána, Mostecká pánev; doplňovačka: kasta, konec, květy, každý, kukla, klasy; tajenka – Sněžka
- Strana 11 – otázka 5: a) nížina, b) pánev, c) Západní, d) pahorkatina, e) České, h) hory; osmisměrka: Blaník, Brdy, Brtník, Boubín, Čerchov, Dyleň, Javorník, Klínovec, Luž, Lysá hora, Plechý, Praděd, Říp, Smrk, Sněžka; tajenka – Vysočina
- Strana 13 – doplňovačka: pasát, pirát, plán, paže, pako, proud, povel, prýt, prst, pata, příst, plnit; tajenka – srážkový stín
- Strana 15 – osmisměrka: Berounka, Lužnice, Malše, Metuje, Ohře, Orlice, Otava, Sázava, Úhlava, Úpa, Vltava; tajenka – povodí Labe
- Strana 17 – roháček: Uher, meč, Ur, S; tajenka – humus
- Strana 19 – otázka 11: jelen, jezevec, veverka, muflon, kuna
- Strana 25 – doplňovačka: útes, síra, Mars, seno, asas, soft, vous, séra, Ámos, svaz, ocas, step; tajenka – transformace
- Strana 29 – roháček: sloupy, tolko, ruka, Apo, vy, a; tajenka – Ostrava
- Strana 33 – doplňovačka: Indie, Norsko, Grónsko, Ontario, Lotyšsko, Srí Lanka, Turecko, Andorra, Dánsko, Tunis; tajenka – Ingolstadt
- Strana 35 – roháček: Ester, rtík, vek, Ir, S; tajenka – servis
- Strana 43 – otázka 6: Karolinum – sídlo Karlovy univerzity, Žofín – společenské centrum na Slovanském ostrově, Rudolfinum – koncertní a výstavní středisko, sídlo České filharmonie, Belveder (letohrádek královny Anny) – výstavní prostory Národní galerie
- Strana 45 – otázka 9: Mladá Boleslav – automobilový průmysl, Kralupy nad Vltavou – chemický průmysl, Beroun – výroba cementu, Kladno – hutnictví
- Strana 47 – otázka 5: trolejbusy – Ostrov nad Ohří, elektrické lokomotivy – Plzeň, osobní automobily – Mladá Boleslav, nákladní automobily – Kopřivnice, Liberec, motorové lokomotivy – Praha, železniční vagony – Studénka, autobusy – Vysoké Mýto
- Strana 51 – mezi jihočeské rybníky nepatří Rozkoš
- Strana 55 – roháček: otrok, krok, lok, ak, N; tajenka – Roklan
- Strana 59 – přesmyčky: Teplice, Poděbrady, Luhačovice
- Strana 67 – otázka 8: střediska textilní výroby: Liberec, Dvůr Králové nad Labem, Šumperk, Náchod, Hronov, Aš; doplňovačka: líc, pes, líp, ces
- Strana 69 – přesmyčky: Trutnov, Náchod, Nový Bydžov, Jaroměř
- Strana 75 – otázka 9: Náchod, Pardubice, Kolín, Kralupy, Lovosice
- Strana 77 – doplňovačka: pádlo, paseka, poleno, pelest, pašerák, pilka, pracka, pepř; tajenka – Dalešice
- Strana 81 – otázka 9: Lednice – Macocha – Pálava – Vranov
- Strana 83 – roháček: Ezop, tok, op, r; tajenka – Zetor
- Strana 89 – otázka 9: Odra, Olše, Opava, Morávka, Moravice
- Strana 91 – roháček: Otava, rasa, UVA, ba, a; tajenka – Poruba
- Strana 95 – otázka 10: Vsetín, Zlín, Šumperk, Jeseník, Bruntál, Karviná, Frýdek-Místek
- Strana 96 – 97: obrázek 1 – panelové sídliště v Chomutově, obrázek 2 – čtvrť starších rodinných domků v České Lípě, obrázek 3 – činžovní domy na náměstí v Liberci, obrázek 4

– zemědělské stavení ve středočeské vesnici (není cílem, aby žáci hádali, odkud snímky jsou; jejich lokalizaci uvádíme učitelům pro doplnění)

Strana 98 – otázka 12: b); otázka 18: vrchovina, hory, pánev, vrchy, hory, úval, brána, Beskydy, pánev; otázka 23: a) Moravskoslezské Beskydy, b) Hrubý Jeseník, c) Bílé Karpaty, d) Hostýnské vrchy; otázka 32: a) Vltava, b) Odra, c) Morava, d) Labe, e) Labe (též Otava), f) Odra, g) Labe, h) Morava, i) Berounka, j) Svratka

Strana 99 – otázka 54: b) a d)

Snímky na opakovací dvoustraně: str. 98 nahoře – příklad devastované krajiny, kde těžební činnost likviduje přírodní prostředí, vytváří tzv. měsíční krajinu a kde rekultivace je finančně velmi náročná (povrchový důl v severních Čechách); str. 98 dole: příklad kulturní krajiny poznamenané lidskou činností, ale bez vážného narušení (jihočeská krajina typická početnými rybníky); str. 99 nahoře – horská krajina s převládajícími smrkovými monokulturními lesy, krajina dosud viditelně nepoznamenaná imisemi, nenarušené životní prostředí (Beskydy); str. 99 dole – zemědělská krajina poznamenaná intenzivním zemědělstvím, oblast s doloženým nejstarším osídlením, v odlesněné krajině působí eroze, je zde nutnost ochrany zemědělského půdního fondu (jižní Morava)

6. Doporučené činnosti v průběhu výuky:

- Orientace na atlasových a nástěnných mapách, čtení map.
- Činnosti se zeměpisnými pracovními sešity Nakladatelství České geografické společnosti.
- Činnosti s vybranými obrazovými materiály, statistickými podklady v tabulkách učebnice a v jiných příručkách a s vybranou literaturou.
- Projekce filmů, diapositivů a videopořadů k tematice.
- Činnosti s internetem – vyhledávání informací a jejich analýza, řešení problémových úloh s regionálně geografickou tematikou evropských států..
- Projektové vyučování – organizace, vyhledávání a hodnocení informací, řešení úkolů s regionální tematikou v krátkodobých školních zeměpisných projektech, zaměřených zejména na místní oblast.

7. Práce s internetem

Doporučujeme žáky vést k aktivnímu vyhledávání informací souvisejících s učivem a aktualizujícím je. Uvedeno je jen několik příkladů z množství informačních zdrojů, které internet nabízí.

Doporučené adresy českých vyhledávacích služeb:

<http://www.atlas.cz>

<http://www.centrum.cz>

<http://www.quick.cz>

<http://redbox.cz>

<http://seznam.cz>

<http://www.uzdroje.cz>

<http://www.google.cz>

Některé internetové adresy využitelné při výuce:

Portál veřejné správy ČR – www.portal.gov.cz

Ministerstvo vnitra ČR – www.mvcr.cz

Ministerstvo pro místní rozvoj ČR – www.mmr.cz

Ministerstvo životního prostředí – www.env.cz

Ministerstvo průmyslu a obchodu ČR – www.mmpo.cz

Ministerstvo dopravy – www.mdcz.cz
Ministerstvo zemědělství ČR – www.mze.cz
Český hydrometeorologický ústav – www.chmi.cz
Český geologický ústav – www.cgu.cz
Český statistický úřad – www.czso.cz
Informační centrum EU – www.evropska-unie.cz
CENIA – Česká informační agentura životního prostředí – www.cenia.cz
Správa CHKO ČR – www.ochranaprirody.cz
webové stránky krajů (např. www.kr-plzensky.cz apod.)
informace o euroregionech – www.euregio.cz